

П 473839

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

1930

Поезії: М. Терещенко, В. Мисик, С. Бен,
В. Броневський.

Проза: В. Шопинський — *Бурлака з Кольо-
радо*. А. Бушля — *Узвіз*. М. Мінько — *Висе-
лок у пилу*. Ю. Косовський — *Зелена кадра*.
Нариси: І. Дубинський — *У балтицьких
моряхів*. І. Багмут — *Каркара*.

Статті: К. Буревій — *Конструктивізм
„філософа з головою хлопчика“*. О. Фін-
кель — *І. Феффер — поет комсомолу*. Т. Та-
бідзе — *Сучасна грузинська література*.
М. Лозинський — *В десятиріччя радянської
Галичини*. О. Яната — *Наука в соціалістич-
нім будівництві*. К. Штепа — *З монастир-
ського побуту старої України*. Я. Пол-
фйоров — *П'ять років роботи квартету
ім. Леонтовича*. К. Родіонов — *До питання
про малярський неокласицизм*. О. Поло-
цький — *Новий побут — нова людина*.

№ 7-8

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

№ 1937.

1937
1937
1937

128

22

21

05
7-45

34

36

ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Над. Чер. Мова і Літ.

95

СЕРПЕНЬ — ВЕРЕСЕНЬ

1930

59

Літературний фонд
власності Міністерства
Укр. Друк., літературно-ре-
дакційної та видавничої
Української Соціалістичної Республіки

Укроблвліт № 29/мб-8/II 1929.

Зам. № 4771

Тираж 3.000

ЗМІСТ

	стор.
М. Терещенко. Фрагменти	5
В. Шолінський. Бурлака з Кольорадо	7
В. Мисик. Перед весною	23
Андрон Бушля. Узвіз	25
С. Бен. Ода	29
М. Мінько. Виселок у пилу	30
В. Броневський. Пісня про громадянську війну	50
Ю. Косовський. Зелена кадр	51
І. Дубинський. У балтицьких моряків. Нарис	73
І. Багмут. Каркара. Нарис	81
К. Буревій. Конструктивізм „філософа з головою хлопчика“	93
О. Фінкель. Ізік Фефер — поет комсомолу	114
Т. Табідзе. Сучасна грузинська література	126
М. Лозинський. В десятиріччя радянської Галичини	138
О. Яната. Наука в соціалістичнім суспільстві	149
К. Штепа. З монастирського побуту старої України	152
Я. Полфйоров. П'ять років роботи квартету імени Леонтовича	160
К. Родіонов. До питання про малярський неокласицизм	166
Ол. Полоцький. Новий побут — нова людина	177
Хроніка	185
Бібліографія	193

МИКОЛА ТЕРЕЩЕНКО

ФРАГМЕНТИ

РЕЙС

Нічний провал.
Щодня.
Пляново.
Невже затримає ходу?
Ні!
Завтра люди встануть знову
свою вантажити мету.
Щоб закінчити за декаду
початий переможно рейс.
Дивлюсь в вікно.
А звідти радо
встає ранковий промінь рей!

РУХ

Спинився поїзд серед поля.
— Чого стоїш,
затримав рух?
Не зупинятися ніколи
серед найбільших завірюх! —
таке моє постійне гасло,
що непокоїть кожну мить.
Коли б і сонце геть погасло,
я маю рухатись і жити.
— Чого стоїш?
Підчас причалу
одноманітна гра речей.
Не вабить спочинок вокзалу
моїх натружених плечей!
.....
Рушає поїзд.
Затремтіла
кругом земля.
І раптом рух
напружив машинову силу,
прорвавши зледенілий круг.

КОМУНАР

— Приїхав із села.
Або з комуни.—
Ніяк не при звичається до слів,
оновлених,
дзвінких,
чавунних,
уламків наших днів.
Обличчя не пізнає.
Суворе.
Немов машинізована пора.
Коли про колектив говорить —
його б словами степ орать.
— Докупи як один
Комуна.
Немає більш роз'єднаних кутків.
... Металом радісним,
чавунним
звенять уламки слів.

ЗМІНА

Смеркає.
Идуть на відпочинок.
Але роботу не спинить!
Одразу заступає зміна
міцних, цвяхованих чобіт.
Вони приходять без запізень,
щоб заступити авангард.
Замість одних бригад залізних
стає їх декілька бригад...
І скільки б їх не йшло з заводу,
стають на зміну без числа.
.....
Світає.
Знову на роботу
чергова партія прийшла.

В. ШОПИНСЬКИЙ

БУРЛАКА З КОЛЬОРАДО

Коли я живу довго на однім місці, в великім шумливім індустріяльнім городі, тоді життя починає мене тяжко гнітити і мені здається, що я знаходжусь у якійсь величезній кам'яній в'язниці. Кругом все пусте і нестерпно гнітує. Люди, автомобілі, машини, трамваї, величезні фабрики, напакзовані живими людьми; тріск, шум, біготня, все те наливає мою душу якоюсь тугою і отруює моє серце. Я падаю у зневір'ї.

Але в тім забитім, продажнім, рабським місті знаходяться ще дорогії перлини людства і живі мікроби будучого людського здорового організму.

То є ті невольники, індустріяльні раби, котрі томляться цілими днями по фабриках і каменнях гнітух. То є муравики, які будують ту велику вежу індустрії, якою вона тепер стала. В тих пригнічених, притиснених індустріяльних рабів, хоч іб'ряжчить на шії рабський ланцюг, але в їхніх душах грають живі акорди будучого вільного життя. Я їх люблю.

Коли я знаходжусь вкупі з тими рабами і зливаюсь душею з ними, виконую ту саму працю, дихаю їхнім духом,— для мене настає тимчасовий спокій. Стою, прикований тим же рабським ланцюгом, і тіло моє механічно виконує наложений на мене обов'язок. Спускаюсь ввечері з ланцюга, як голодний пес, біжу вкупі з чорною фабричною чередою до трамваю, хапаю по дорозі газету, вдома книжку, механічно читаю, механічно думаю, механічно їм, сплю, встаю рано,— і знов прикований коло рабської роботи.

Але життя починає мене знов тяжко гнітити. Дух томиться в тісній, брудній, фабричній атмосфері, серце голосить і душа проситься на волю. „На волю, на волю; тікай скорше на волю, а то ти тут засохнеш!“— щось кричить в мені.

Я тоді кидаю працю, кидаю страшне місто з чорним небом і тікаю „на волю“, на лоно природи,— куди очі несуть. Тікаю з міста без грошей, без одежі, без цілі, аби тільки втекти. На лоні природи я лягаю горілиць на траві, дивлюсь довго в небо і співаю гімн красному, великому життю. Поранене індустрією серце, приточене городським тягарем чуття, скоро відживають і я живу, і втягаю в себе кожний пульс життя матері природи. Природа квітне, радується, і я з нею радуюсь.

Швидко мене починає томити туга і самотність. Чорне місто тягне знов до себе, як магніт. Мені хочеться міста, людей з їх восковими обличчями, клетотючого життя-боротьби. Мене щось тягне, я щось там лишив. Я тут самотний, безпомічний, нікому ні на що непотрібний, а мені хочеться туди, де мільйони таких же мучеників-невільників, як і я.

Через пару місяців я знов повертаюсь, як блудний син, до гнітухого міста, яке я так проклинав.

Так і блукає людина по шляхах життя, як вічний мандрівець, шукаючи свого шляху, своєї мети.

Одного разу, літом, треба було мені проїхати з Сант - Луйс до Кензес Сіті. Подорож моя була безплатна, звичайна подорож товарячим потягом американського пролетаря - бурлаки. „Зловив“ я на маленькій станції товарний потяг і поїхав собі на північ.

Позад мене лишився Сант - Луйс. Величезне закурене місто з своїми відливарнями, з своєю сталевою індустрією.

Погода була тепла й приємна. Сонце вже сідало в чорні димові хмари, які підіймалися до неба із закуреного міста, а з заходу подував свіжий вітерець.

Ідем здовж Міссісіпі ріки. Ось вона, цариця всіх рік американських, — думаю собі. Широчезна і, здається, місцями вища землі. Ось-ось ще трохи підійметься вода і затопить всю залізницю і наш поїзд, який тупає собі поволі, як ледачі конячата.

— Ріка, ріка! Коли був твій початок, і коли кінець твій настане! — думав собі. Переїхали величезний залізний міст. Мізурі ріка; бурлива, каламутна, неспокоїна, як і саме життя американське. Вона не схожа на нашого, „дідуся сивенького“ Дніпра. Тут нема ні краси такої, ні поезії, ані русалочок. Вода каламутна.

Коли хто хоче простудіювати характер американського життя, то йому варт подивитись тільки на ріку. В ній, як в зеркалі, відбивається божевільна, ревуча американська життява течія.

Рече, шумить, клекотить, несе кудись дерева з корінням, дошки, якісь корчі, поплавиці, поламані щогли, дахи, зірвані з фермерських будинків, вози старі фермерські, шпалі, — одним словом — все несе, тащить, що тільки могла захопити. Куди вона несе те все, і де вона його набрала.

Вода темна, каламутна, як душа американця. В ній нічого не розбереш. Хвилі не граються, вода не сміється, соняшний промінь по ній не ухвиляється, вона знає одно: робить якийсь руйнівний процес життя на Міссісіпі від віку до віку.

Поїзд наш став напиться води коло великого водогону. Засмалений кочегар, що вічно воняє чадом, набирав води, весело поспівуючи та пожовуючи тютюн.

На сході вже темніє. По фарах блищать вже огники, — далекі, самотні. Де - не - де в полі степовою дорогою бігають автомобілі з блискучими спереду лихтарями. Питьма насовується, а вогні все ясніше блищать і радісно сяють. То погасне вогник десь далеко, нібито ховаючись за якесь покривало, то знов засяє ясніше і краще.

Скільки їх всюди розкидано в степу безкраім, самотніх вогнів блискучих?! Немов би на дні морським золотих перлин, немов би на небі безконечним ясних зірок, — так по всій нашій землі мільярдами сяють і горять степові вогні. Нічого їх не погасить; нічого їх не знищать.

Напившись води, поїзд наш посувається далі, як віл ледачий. Льокомотив сапає, скрипить — часами вигукує, нібито кличучи кого на поміч серед степу. Від його крику розноситься луна по степу і десь зникає.

Я ліг горілиць на вагоні і дивився в небо. Чудове прозоре було небо. Зірки сяяли і горіли, але якось холодно ухвилялись, не так, як у нас на Україні. Тут і небо не таке улюблене, привабливе, як в нас у краю, і зіроньки якісь холодні, і природа якась дика, чужа, і люди якісь не такі. Все зроблено нібито на виворіт.

Стало зимно. Я поліз до середини. Намацав на долівці соломі і ліг, зігнувшись в клубочок. Довго я не міг заснути; різні думки томили мій мозок.

Сонце вже піднялось височенько і косими пасмами просвічувалося через щілини вагону. Вагон стояв тихо і нерухомо. В двох кроках від мене лежав довезний велетенський, протягнувшись горілиць на соломі. Він теж прокинувся.

Довезний, в синіх поношених „оверголцях“ (верхній одяг), а з обстрапаних штанів в іглади волохаті сині ноги. Руді черевки він підмостив під голову, а босі ноги накрив газетою, яка певне вночі з'їхала і лежала пом'ята і подерта під ногами. Груді і половина живота були накриті подертою синьою курточкою. На голову була натянута тепла бурлацька шапка, в якій можна і спати і ходити не здіймаючи.

— О, „гуд морнінг, шорій!“ (добрий день, малий) — назвав він мене чомусь „малим“, хоч в дійсності я і не виглядав на такого вже „малого“. Я аж тепер

розглядив його чудові блакитні очі і досить гарне, хоч давно вже просилось бритви — привабливе обличчя.

Так як в Америці звичайно заведено при першій знайомстві називати чужого чоловіка „Джеком“, „Джаном“, або „Джімом“ — то і я svojого знайомого назву теж Джеком. Він дійсно був схожий на звичайного американського Джека.

— „Гуд морнінг, Джек“, — відповів я, обтрясаючи солому.

Як звичайно по-американськи, при здібанню перше треба сказати слово про погоду, а опісля вже звертатись до речі.

Так і мій Джек. Перше похвалив погоду, а особливо сонце, що так гарно світить навіть через щілини в вагоні, а опісля спитав, куди я їду:

— До Кензес Сіті.

— „Гуд“! І я до Кензес Сіті, — сказав він, сідаючи, — значить будем разом їхати.

— Цікаво, де ми тепер є: мусить бути поле, коли скрізь так тихо...

Джек пошукав в куртці тютюну, вийняв невеличкий кружок, відкусив жовтими зубами і простягнув мені.

Я сказав, що не жую.

— Чому? Се добре підкріплює нерви і додає більше духу та охоти. Який ти тоді бурлака, коли не жуєш тютюну. Кожний бурлака повинен жувати — говорив Джек, натягаючи руді черевики на босі ноги.

Я мовчав...

Коли він обтряс солому, вбрався в синю полинялу куртку, аж тоді я міг ясно розглядіти його постать.

В приплесканій круглій шапчинці, в якій він їв і спав, в синій куртці і таких же штанах, він був дійсно схожий на якусь головню, обсмалену життєвим вогнем. Блискучі розумні очі світилися спід обстріпаного козирка, а привабливе, порізане зморшками обличчя ясно говорило, що той чоловік немало вже пережив, не мало вже бачив і знає.

Ми відсунули ледаченькі дверцята і вилізли на двір. Сяєво теплого літнього сонця осліпило наші очі. Джек прищурився, як заяць, насунув ще нижче на очі козирок і скочив в бур'ян. Я скочив за ним...

Вагон дійсно стояв у полі, з рядом таких же порожніх вагонів. Далеко виднівся водогін, а там вже й містечко. Ми обминули вагони і вийшли на залізницю. Наша хата з вагонами стояла на бокових рейках.

Під ногами хрустів сухий пісок, в бур'яні вже цвіркали цвіркуни, а золоте сонце обсушувало росу. Далеко на фармах рипіли вітряки, помпуючи воду.

Міссісіпі по-вчорашньому бушувала, несла, рвала якісь сухі дерева і таскала їх у невідому даль.

— І коли та ріка заспокоїться — думав я собі. Від сонця, здавалось, вона ще гірше варіювала.

— Стань! — скомандував Джек, коли ми пройшли з півмилі.

— Стань і поглянь, як кругом гарно, радісно і приємно.

Він скинув свою синю куртку, положив її на рейки, почав розмахувати в повітрі руками, нібито хапаючи щось і притягаючи до грудей.

— От благодать! От розкіш! От де вільне життя! От, де добро! — розхвалював він на всі боки приємні ласощі життя бурлацького, виробляючи щось в роді гімнастики.

Під час його операцій, я сидів на других рейках і реготав, що мав сили...

— Ти дурний, що смієшся, розумієш? Коли я роблю гімнастику, то для мого тіла добре... щоб воно не залінилось, а було вічно живим, енергійним. Хіба ти того не знаєш, що ми, американці, найжвавіший, найенергійніший народ на світі. В нас енергія і перше всього енергія до всіх...

Незабаром ми дійшли до джунглів. Там не було вже нікого, тільки догаряв вогник. Бурлаки вже поснідали і поїхали з раннім товарним потягом. Кругом ва-

лялись засмалені бляшанки з консервів, в яких бурлаки варили собі їду. Велика стара пательня з зламаною ручкою, на якій блищало на сонці розтоплене сало, цибуля, сіль, перець, дерев'яні ложки, кофейник, навіть два бляшаних відра і одна велика балія, варити брудне шмаття. Все оце була нічия власність, а колективні здобутки мандрівної братви.

— А - а - а джунглю, батьку рідний! — Який же ти багатий, — зрадів Джек, оглядаючи кругом незчисленне багатство.

Джек взяв чистий горщик і побіг на ферму по воду, а мене післав до міста по харчі. Через півгодини ми вже зготовили і понаїдалися найсмачнішої на світі страви і лягли дожидати поїзда, ласо гріючись під сонцем.

— Тепер слухай, Шорій, я оповім тобі своє життя, якщо хочеш, — сказав Джек, протягаючись на траві.

Я радо згодився.

— Все одно робити нема що, а я, американець, дурно не можу сидіти, то буду оповідає.

— Розказуй, розказуй, я вже приготувався слухати — розказуй...

— Отже ж, слухай...

— Слухаю...

— Я бурлака із Кольорадо. Батька мого убило в копальнях, коли мені було п'ять років, мати лишилась вдовою з чотирма маленькими дітьми: — старшому за мене Джанові було 9 років. Я був другий. За батька ми одержали 800 доларів. Було висуджено поверх півтора тисячі, але половина пішла на судові кошти, адвокатові і нам як обіцяла компанія спочатку 800 доларів за убитого батька, то наша мати їх і одержала.

Словом, ми одержали стільки за батька, як середній фермер за коняку. Річ певна, що гроші скоро розійшлись, і ми опинились в страшених злиднях. Зо всіх боків душило нас проклятує гнітує життя і нероз приходилося нам сидіти цілими днями без хліба. Пригадую собі тепер, як ми скімліли голодними, як цупенята, коли мати ходила по сусідах прати білизну, щоб якнебудь прожити. Ми вилазили на вулицю, брудні, голодні і, як собачат, шукали денебудь їжі.

Старший брат продавав вже газети і приходив часто з розбитим носом: то поб'є його старший газетяр, що брат на його місці продає газети, то поб'ють і гроші видеруть старші хлопці.

Раз мене автомобіль був переїхав, та на щастя я потрапив поміж колеса, тільки вдарило мене сильно поперечною, і я лежав так качаючись аж поки сусідня жінка піднесла мене. Шофер побачив, що я живий кричу, погнався собі далі, тільки покуріло за ним.

На шостий рік мене післали до дитячої школи, де я провчився вісім років. Вчився я не зле і любив вчитись, за що хвалили мене, тільки часто не приготувавши задач, бо мусів після школи йти на вулицю і продавати газети. Так і промайнуло моє дитяче життя серед галасу, вуличного крику, торгу базару.

Можеш уявити собі, який те вічно крикливе, вуличне життя мало вплив на мою дитячу психологію. Мати наша держала на квартирі квартирантів майстрів чоловіка 8 — 10, які пили, грали в карти і часто бились. Не раз від нашого дому від'їздила повна поліцейська карета з напактованими п'яними людьми.

Коли мені минуло 14 років, мати мусіла приточити мені два роки, і я спустився під землю...

І так, Шорій, від чотирнадцяти років я вже був під землею і працював на чужих людей. Світла й сонця я бачити не міг, бо коли я спускався під землю, то сонце ще не сходило, а коли я вилазив, то воно вже заходило. Значить, сонце було не для мене.

Повітрям свіжим я теж користатись не міг. Хіба коли ішов на працю, з бляшанкою більшою за мене, в яку накладала мені мати хліба й ковбаси на полудень, і коли виповзав з підземелля, то я міг подихати свіжим повітрям.

— „Гай Скул“¹⁾, я не міг скінчити, бо, як я вже згадував, мене відірвали від науки і послали на працю.

Майже сім років працював я під землею, причіплюючи вагонетки з вугіллям, і бачив кругом себе тільки п'їтьму та страшних людей засмалених. Вугіллям я вже так просмердівся, що плювати навіть чорним почав...

І ти думаєш, що оте страшне гнітуче підземне життя убило в мені енергію, затовкло мій дух, оглушило мене? О, ні. Я зміцнів проти всіх і всього й міцніше загартувався. Чим гірше мене душили, гнітили, нівечили, тим більше набиралося в мене енергії, протесту.

Як те розпечене, зашліфоване залізо, я блищав, горів огнем боротьби, бажав помсти за свої знівечені права. Мене тиснуло, давило і я, заціпивши зуби, стискав кулаки, ковтав сльози і замість сліз в мене іскри злоби сипалися з очей.

Під кінець я таки не витримав. Дав якось в морду „форманови“, що гавкав на мене, і кинув працю.

Мати моя плакала, коли я прийшов в день праці з бляшанкою в руках — не вспів навіть під землею хліба з'їсти. Але я вже тоді був такий дужий, що й матері не боявся.

Була якраз весна. Весна мене так спокусила, промінь ясного сонця так мене поманив, що мені здавалось, щоб збіглась вся поліція з Колорадо, то не загнала б мене більше вже під землю.

Скільки мати не плакала, скільки не лементіла іти до другої шахти, де старший брат працює, а я ні за що на світі не згодився. Треба зазначити, що до своєї матері я відчував якусь особливу любов і душевну пошану. Взагалі вона була жінка доброго серця. Пізніше траплялось мені любитись із жінками, то здається, я ні до одної з них не мав такого щирого сердечного почуття, як до своєї матері. Ну, просто, вона була для мене найкращою жінкою на світі.

Діти менші вже підрости і молодший брат теж поліз під землю, так що матеріальні злидні нас почали потроху минати. „Бортівники“ не переставали в нас жити, пити, битись і чадити поганим димом.

Одного разу мені захотілось проїхатись трохи. „Проїдусь, думаю, кількадесять миль, а після і назад приїду“. Сонце мене так приголубило, природа так приласкала, воля так поманила, що я більше вже додому не вернувся.

Я тоді аж зрозумів природу — красу життя. Я аж тоді оцінив, що значить воля, що значить бути вільним, як птиця, і нічим не зв'язаним.

Бачив, Шорій, ти часом, коли мала дитина лежить в купелі розповита і весело, вільно похлюпує воду маленькими точеними ніжечками - рученятами і всміхається після довгого стиснення в тісних пелюшках? — Так то і я почув себе, коли вирвався на волю, лежав вільно на вагоні товарного поїзда. Нічого мені не стісняло, ні про що я не журився. Я був вільний, вільний, як птах, випущений з тісної клітки.

Я другий раз народився на світ. Тільки тепер вже свідомо і зрозуміло. Все в мені переродилось, і я обмився в хвилях матері природи від міського бруду і почав вільно дихати.

Так я і не повернувся більше додому... Тринадцять років вже блукаю по світі!.. Де я тільки не був, якої я тільки праці не бачив... Я боюсь повернути додому. Боюсь, щоб не осісти, не залежатись. Раз чоловік засидиться на однім місці, то він тоді пень, не чоловік. Чоловік, по моему, повинен вічно блукати, шукати своєї мети, а не лежати.

Так і я. Тринадцять років вже блукаю по світі, а ще буду блукати тринадцять, а таки знайду своє...

Джек на хвилину замислився.

— Думаєш, що знайдеш? — спитав я після короткої павзи.

— Надіюсь, Шорій, знайти — відповів він.

¹⁾ Висока школа

Сонце почало вже добре припікати, і ми мусіли підсунутись ближче до деревини в холодок.

— Здається, щось сапає, чи не „фрейт“ іде? — сказав Джек, підіймаючись.

Далеко на полудні показався димок, який зближався чим раз більше. Видно було, іде поїзд, тільки трудно було розібрати, чи пасажирський, чи товарний.

— Там, коло водогону, він мусить стати води напиться, тут ми його і атакуєм, — сказав Джек, складаючи свою куртку та заковуючи тютюну для хорообрости.

Ми засіли в бур'яні, дожидаючись поїзда.

Хвилини через п'ять прилетів поїзд, тільки, здається, не товарний, а пасажирський.

— „Вел“ — здається, нам спішити нікуди, не думаю, чи нам потрібно брати пасажирський, в якому їздить ріжка багата сволоч. Заждем ліпше на наш пролетарський — товарний, га?...

— А мені що? Заждем; діти в дома не плачуть — згодився і я. Ми рішили заждати, хоч, розуміється, ми нічим не ризикували поїхати й пасажирським.

— Я не люблю їздити скорими поїздами, хіба як мені вже треба дуже скоро куди поспішати. Ним пролетити промигнеш і нічого не побачиш. А „нашим“ їхати, то хоч надивившись кругом на світ добре...

— Дивись, Шорій, яка товста морда виглядає з вікна? Певне їздив до Кензас трест організувати... — сказав Джек, показуючи на товсту пику, що висунулась з вікна.

Ми пройшли бур'яні і лягли знов в холодку.

Дерево легенько шелестіло від вітру, нібито старалось нас приспати. Десь тарабанили в бляшані калатала фермерські корови.

Недалеко лежала дорога, по якій бігли до міста та з міста автомобілі, що турбували нерви своїм грубим трубінням. Відніші фермери переїжджали такими ж бідненькими конячатами, запряженими в легеньку бідку. Навіть вічно неспокійна Міссісіпі тепер, здається, трішки зблищала під сонцем і нібито звеселіла.

Джек простягнувся животом на траві і знов розказував „стори фром гіс овн лайф“.

— Ми люди низин, — говорив він. — Ми маємо особливий свій дух, свій характер і свій власний інстинкт. Товсті винасені рила нас ніколи не зрозуміли і не розуміють. Засиджені, мутні, кабінетні голови теж не в силі ніколи вловити нашого духу. Вони або бачуть в нас тупу, недвижучу юрбу, сирий матеріал, на який задивляються з призи́рством, або мізерну затохнену в ярмі скотинку, над якою хочеться поплакати, — і то все...

— Ми ростем із землі. На нас гріє сонце.

— Ти возьми приклад із мене. Я просидів дитячі роки під землею, як кріт. Копав вугілля. Батько мій все своє життя там просидів і лишився там трупом, а я от виліз спід землі і потягнувся до сонця. Я полюбив волю, зрозумів життя; і оцінив красу природи. Світ перед мною перемінився і показався в повній своїй красі...

За час багатолітньої блуканини я багато читав, а ще більше думав. Але то все не значить нічого в порівнянні з тим, що бачив власними очима і переніс на власних плечах. Того вже ніхто в мене не відбере; не кожному вдасться те пережити, побувати в таких темних закутках життя, як це мені довелося. Довгий я шлях пройшов, — „май бой“ (мій хлопчику)... закінчив Джек і чогось замовк.

Він плюнув тютюном, повернувся боком на траві і почав зривати жовтими пальцями зелені молоді кінці. Вітер живіше заворушив деревиную, і скільки торгівничих сухих листочків впадо на нас.

По тонесенькій павутинці ліз поволі маленький павучок на деревину, роблячи кожний крок з тяжким зусиллям.

— Дивись, Шорій, який малий, немичний, з яким зусиллям, а все таки лізе догори. Немовби людина з землі...

Робилось сумно. Ні розмова, ні оповідання Джекові чогось не цікавили. Сонце повернуло вже геть з полудня.

Я сів з нудьги і позирав частенько в ту сторону, чи не покажеться товаровий. Але там нічого не було видно. Туга знов почала підкрадатись, як тайна змійка й огортати серце.

Воля, природа, бурлацьке байдуже життя почало помалу докучати. Тягнуло знов до міста, до людей, до боротьби.

— Що ж з того, що ти лежиш тут, нікому нічого не винен, і ніхто тобі? Лежиш качаєшся по траві і марнуєш час. Кому яка з того корсить? — думалось.

Джек теж нудьгував. Він рвав траву, вистругував ножиком різні штучки, вставав скільки разів робити гімнастику, вилазив на деревину і виглядав поїзда.

Надвечір ми купались в Міссісіпі, але вода була каламутна, по річці неслись якісь брудні поплавці, різне сміття, що і лізти було бридко.

— Що за вода така брудна, в такій великій річці? — спитав я Джека.

— Вона добра вода, чиста, тільки з піском дуже. Ти не бачиш, як вона варіює? Набери в бляшанку і побачиш. Вона то красна чиста вода буде.

Я найшов чисту пляшку, набрав води, і дійсно через пару хвилин вода зробилась чиста, як слюза... Можна було й пити.

— От я цього і не знав! — дивувався я з чистої води.

— Мало чого доброго існує на світі, чого ти ще не знаєш, — відповів він сміючись.

Захотілось знов їсти. Ми зробили вечерю і взялись до неї. Десь взявся голодний старуватий негр з повідрізуваними нашось вухами. Він був глухий, як пень. Ми і негра нагодували.

— Хто тобі вуха повідрізував, Чалий? — питав в його Джек.

Негр мовчав, тільки їв, аж волосся кучеряве тряслось.

Джек крикнув ще скільки разів, але бачив, що даремно. Негр все одно глухий. Він тоді взяв ножа і почав легенько пилити своє вухо, щоб негр зрозумів, що він хоче знати.

— О! паче, хто повідрізував мені вуха? — замурликав негр, набиваючи повен рот хліба. І він розказував, як його в Кентуки ще хлопцем зловив фермер в садку, яблуках і тим самим сікачем, що обтинав сухі гілячки, пообтинав йому вуха.

Негр наївся, подякував нам щиро і посунув в бур'ян спати. Увечері прибуло ще пара свіжих бурлаків.

Ми сиділи гуртом як одна сім'я і розказували байки. Геть вже місяць піднявся височенько, коли під'їхав товаровий. Ми сіли і поїхали на північ. Негр так і лишився спати в бур'яні...

Була неділя, коли ми приїхали до Кензес Сіті. Дорогою чимало пристало до нас нових незнайомих бурлаків, а також багато розгубилось по дорозі. Під містом ми позскакували з поїзда і пішли пішки. Так скомандував Джек.

— Тут поліція при місті може половити. Я вже наперед знаю, де є поліція. Воно то не так страшно, але все таки на місяць до арешту можуть засадити. А дурно місяць просидіти все таки не хочеться — говорив він, коли ми мандрували низкою здовж залізниці.

В Кензес Сіті зібралось блукаючого народу видимо й невидимо. Зійшлись усі на одній величезній площі, де в будний день торгували фермери огородиною. Кругом були салони. Ходити по місті не вільно було, бо поліцмани ловили і заганяли назад до тієї „бурлацької обори“. Хіба котрий вже бурлака чисто одягнений і не п'яний, то той міг вільно ходити, де захоче. П'яних і обдертих держали на бурлацькій площі.

Та яких тільки там людей не було! Там були і білі, і чорні негри, і жовті мекіканці, і індійці, і європейці, і азійські народи, блукаючі по Америці, — словом, був якийсь міжнародний торговельний худоб'ячий ринок.

Були і вчені професори, з американських університетів, і поети, письменники, художники і збанкрутовані мільйонери з порозбиваними носами, і злодії, жуліки, убийники і релігійні проповідники, що шукають спасіння серед робітничого блукаючого люду. Дивитись на них, здавалось, що вся низина зо всієї Америки зійшлась туди — зібралась.

Одні мандрували на схід, другі зі сходу на захід, треті на полудень, до Нью-Орлеанс, до Мехіко, четверті на північ до Норт Дакоти до Канади, а найбільше таких, що йшли, куди очі несуть, аби тільки іти, аби не лежати на місці. То була чиста блукаюча ріка, гнана життєвим морем. Гонило їх життя і вони йшли і вічно йшли.

Повії приходили, щоб продати своє тіло першому стрічному — поперечному. Армія повій теж блукала з бурлацькою армією.

Були і чорнооки негерки з червоними пухкими губами і покрученим волоссям. Серед них стрічались ще зовсім підлітки — просто діти. Молоді краші продавались по долару, а старі за половину ціни. Я бачив старувату негерку, з двома дівчатами, шукаючих купця на своє тіло. Певно то була мати з двома дочками.

Зустрічались курносі мекіканки, і жовто-лиці індіанки, і обсіпані пудрою американки. Вся краса американської „цивілізації“, всі фарби американської буржуазної культури з'являлись тут, як на долоні. Я бачив багато блукаючої голодної братії по великих партових містах Росії, Німеччини, але мені здається, що Америка займає перше місце в тім напрямі. Гігантська індустрія, скрутні матеріальні умовини наробляють ціле море голодної блукаючої пролетарської братви. Американський пролетаріят — то є „вічний мандрівець“.

Ми з Джеком випили пива і пішли поїсти в „бурлацький ресторан“.

В дверях сиділа напудрена Елла, буцім касірна і продавалась за долар. Джек її вже давно знав. Він трохи пожартував з нею, купив свіжого тютюну жувати і ми вийшли на двір.

Багатші бурлаки заходили до сальону випити, а бідніші складались по центу, по два, виносили бляшанкою на вулицю пиво і там пили.

Грошей робилось у нас уже мало. В мене ще було зо два долари, а Джек вже зовсім був без цента. Хоч правда, в нього і ніколи не було їх. Він без грошей жив, як птах вільний. В наш капіталістичний вік, де все торгується і продається, де все найкраще, найдорожче в людині зважено, оцінено, і продано за ганебний метал, — хитрий Джек зумів прожити без цента і ніколи не нарікав на свої злидні.

— Ну, добре, Джек, тепер літо, ще сляк — так можна прожити, а що ти зимою робиш? — питав я Джека, коли ми лежали під сальоном і грілись на сонці.

— Тікаю на теплі води на зиму. Тікаю або на південь по Міссісіпі до Нью-Орліанс, Флориди, або до Каліфорнії. Лучче до Каліфорнії. До біса з півднем! Там сильна реакція, — заляв Джек і плюнув тютюном на південь.

— Ти не можеш собі уявити, яка там злодійська реакція. Там як зловлять бурлака на „фрейт“, зараз посковують до пари на суд. Суддя судить на шість місяців арешту за безплатну їзду по капіталістичних товарних поїздах. Відсидиш шість місяців, після знов відроби скільки місяців за ту тюремну одежу, що порвав коло праці. Поки відробив одну, порвалась друга, і знов відробляй, і тим часом сидиш в тюрмі пару літ, відробляючи одежу та харчі. Я висидів в тюрмі в Джорджії сім місяців і знаю!.. — Гел вт ді савт! — (до біса з півднем!) ще раз заляв Джек, і плюнув ще далі.

— Ото святий край для бурлаків — Каліфорнія!.. Ох, Каліфорнія, Каліфорнія — чуть не закричав Джек — Як я люблю тебе!

Товстий сальоніст в білій фартусі випхнув п'яного довжезного бурлаку і пустив його так сторчака, що той заорав носом в землю. Сальоніста грубо вилаявся і повернувся в двері. Країна золота і волоцюг!

Бідний бурлака розкривався на п'яних руках і ногах, і насили що підвісив, тяжко щось проклинаючи.

— Бач, як тяжко встає, а все таки встає, не хоче лежати,— зауважив Джек сміючись.

— Ходім, Шорій, ловити „фрейта“, а то ми тут вже довго сидимо. Тепер над вечер гарно буде на природу дивитись...

Через півгодини ми вже були за містом і ждали поїзда.

— Всеж таки, і таке „вільне життя“ докучить тобі колись, і йому мусить таки прийти кінець? — питав я Джека, який простягнувся, як струна, на свіжих, білих дошках, зложених при залізниці, і дивився просто в небо.

— „Шур“ (розуміється) докучить. Хіба я кажу, що ні? Кожний живий, чутлий людини життя докучає, якщо вона не знайде свого сталого місця.

Я, Шорій, не раз думаю — причепитись би де на фермі, залюбити в себе якусь фермерську дочку і осісти там займаючись господарством.

Була б в мене жінка, діти, коні, машина... А то знов, як подумаю, що я не висиджу ні коло господарства, ні коло жінки, то в мене зараз і охота відпаде від всього. Все те мені докучить і я все одно втечу від них. Ні. Воля і свободне життя дорожче всяких жінок, фермів, господарств... Як хочеш, Шорій, то я тобі розкажу один випадок, який мав з жінкою.

— Говори, все одно нема що робити...

— Отже слухай.

— Було це років шість тому, коли була велика промислова криза в країні, страшне безробіття по містах. Народу тоді блукало голодного по Америці видимо-невидимо. Що тепер блукає? Тоді бувало сотнями, тисячами, ходили табуні і мерли навіть з голоду. О, прокляті часи були!..

Під Фремонт, на „джунглі“ — там був багатий „джунглі“, — табун бурлаків варив вечерю. Я теж пристав до того табуна.

Завжди варити їсти брався білявий бурлака з м'яким жіночим волоссям і жіночим обличчям. Він був схожий на дівка. Так ми і прозвали його „Бейбі“ (дитинка).

Ми мандрували тоді на північ, на жнива в північну Лакоту. На станції в Жу-фол нас ловили полісмени і ми розбіглися. Я остався разом з Бейбі. З того часу ми не розлучались до самої осені.

Виходили ми всю Полудневу і Північну Лакоту, робили вкупі і де попало: то в порожніх вагонах, то в соломі, то по фермерських клунях.

Бейбі був вбраний в сині „овергольці“, звичайно, як „тремп“.

Раз була дуже гаряча погода. Ми проходили повз озеро. Мені захотілось скупатись, як перед смертю. Бейбі не хотів чоґось. Мене це здивувало. На все він бувало годиться зо мною, а тут на тобі! Я без всякого сумніву розібрався і вліз в воду. Вода була тепла, як купіль.

Як я не просив Бейбі, як не умовляв, що вода тепла і купатись під сонцем найкраща розкіш для людського тіла, а Бейбі як камінь: не хочу і кінець.

Що, думаю, з моїм Бейбі зробилось? Роззуйся—кажу — і сам спробуй, яка тепленька водичка. То хоч розберись, можеш мені плечі вимити,— прошу його.

— „Не хочу, не хочу! Я не люблю купатись — відмовляється він, і то все.

Так він мене розізлив, що я просто думав зараз його покинути, як тільки виліз з води. Що за дурний хлопець? — думаю собі. — Купатись не хоче.

Пригадую, як я стояв проти нього, обхлюпував тепленькою водою свій живіт, а він сидить на камені, як сова, і дивиться на мене посоловілими очима.

Так я і не впросив його скупатись...

— Для чоґо ти це все розказуєш мені? — спитав я Джека, коли мені нудно робилось слухати його нецікаві оповідання.

— Зажди, що буде далі. Тут дуже цікава річ буде. Слухай, но далі. І Джек для хоробрости підложив свіжого тютюну.

— Що за упертий хлопець? — думаю собі. — Ніяк його не впросиш.

Я добре викупався в воді, вилаяв Бейбі, і пішли ми далі. Скоро я зовсім забув про той випадок. Бейбі я потроху почав любити, і став прив'язуватись до нього, а він до мене.

Другий раз було це в Вотер трінк, в Канаді.

Ми пізно грали в більярд, в накурений тісній більярдні. Вийшли звідти пізно вночі. В мене щось було трохи грошенят, і ми пішли до китайця ночувати, бо соломи було пізно шукати. Заплатив я китайцеві 15 центів за спання за двох, і ми зайшли в темну вониючу кімнату, з старим скрипучим ліжком. Я розібрався, як мати породила, щоб не так чіплялась погань, і впірнув під укривало. Бейбі сів на стільчику і надувся.

Що з тим хлопцем таке діється?— думаю. Я покричав на нього, і він тоді погасив світло, так не розбираючись поліз до ліжка.

Я вперся спиною в стіну і викотив його з ліжка.

Він тоді розібрався і присунувся до мене. Скоро ми заснули.

Рано чуть на світ він схопився і на скоро вбрався.

Взагалі, я почав помічати, що він дуже соромився при кімнебудь розбиратись. Молодий хлопець і соромливий,— думаю собі.

Ще треба було розказати, як ми спали в соломі і вночі фермер запалив солому і ми чуть не погоріли, але це не так цікаво.

І от же слухай.

В пізню осінь ми повернулись до Мінеаполіс. Звідти я думав держати шлях через Омага на Каліфорнію.

Зайшли ми в готель ночувати,— ми трохи підробили в Канаді — і Бейбі на щось зняв окрему кімнату.

Рано я встаю, на підлозі лежить запечатаний лист, без поштової марки, вкинутий вночі певно через отворену фірточку над дверима, адресований на моє ім'я.

Розриваю і витягаю записочку і дві фотографічні карточки з Бейбі — одну з обстриженим волоссям в бурлацькій чоловічій одежі, а другу в жіночій, з чудовим золотим волоссям. На папері було написано:

„Я місс Мелоний 19 літ. Скінчила університет, обстригла своє волосся і перебралась за хлопця, щоб практикувати бурлацьке життя. Тепер сідаю на цілу зиму і пишу оповідання з життя американських бродяг. Волосся скорів мене виросте і я знов буду така красуня. Так, так, я дівчина, а ви й не знали.

Прощайте! Дякую за товариство. Виїжджаю в першій годині до Чикаго, а звідти на схід. — Мелоний“.

Я остовпів, закривши обличчя руками. От тобі, думаю, й маєш! От тобі інстинкт, і чуття і всяка така дурниця!

Зараз же я в неї влюбився.

Спала, розумієш, зо мною, то я був байдужий, а на папері побачив, що то була дівчина і закохався.

Від того часу я почав надавати серйозне, і навіть дуже серйозне, значення мальованим артистичним картинам та скульптурі.

Карточки місс Мелоний я носив пару літ при собі на грудях, а після десь погубив їх — блукаючи.

Цілу зиму я слідив за різними буржуазними журналами, чи не здиблю де чого про Мелоний, але нічого не знайшов. Пише певно під псевдонімом...

Джек замовк, чути було, що в нім щось заворушилось давнє, забуте, страчене. На дворі вже вечоріло. Сутінки поволі насовувались і обгортали нас.

Заблищали кругом вогні. Гомоніло ззаду місто, як тісний вулїй, переповнений бурлаками, повіями й всякими шахраями.

— Щось сапєє — сказав Джек підвівшись. — Так! Онде Іде. Бач, як блищить вогонь.

— Готовся, Шорїй...

— Готовлюсь... Р-р-р-раз! І на поїзді.

Матеріальне становище наше зробилось дуже скрутне. В нас не було ані цента, і ми вже цілий день нічого не їли. Обов'язково треба було стати на роботу і підробити трохи грошей.

Одежа теж обірвалася. В Джека штани зробились схожі на поточений мишами старий мішок. Тіло геть вже вилазило на світ. В мене закаблуки десь зникли, і за пальці на ногах лоскотав вже пісок. З Джекових черевиків лишилися тільки передки верху. Про панчохи вже й думати нічого. А спідня білизна стала схожа на ковальський фартух. Тіло давно вже просило чистої води і доброї шитки.

Солодкими мріями, фантазіями, ласощами природи, бурлацким рибним окитям ситий довго не будеш. Треба десь продати себе і трохи попрацювати.

— Ну, що Джек? Де твоя енергія? Треба десь купця на це шукати, — дражнив я Джека.

Він теж упав духом. Здавалось, що і енергія його десь від нього тікає, і він так часто хвалився.

Жнива вже де-не-де починались, але фермери на працю не квалілись ще брати. Ми, як на біду, збилися на таку залізницю, де в два дні лише проходить „наш“ поїзд. Бурлаків менше стрічалось, „джунглів“ не було, щоб можна попоїсти. Голод мучив нас.

Тут знов вночі перепарив великий дощ, а як відомо, фермери не беруть дощем на роботу дармоїдів.

Ми пішли просити по фармах або їсти, або праці. Часом стрічали нас лайкою і гнали геть, часом давали окрайчик хліба з маслом, як собаці лизнути. Від того робився ще гірший голод.

І самих нас теж сумління мучило. Ми ж такі „свідомі“ люди і молоді, і здорові, і літньою порою допуститись до того, щоб просити їсти? Ух! Пониження яке!.. Свідомо пролетарське самолюб'є нас вже мучило.

Зайшли на фарму до одного Плюшкіна. Він був дійсно схожий на тоголівського Плюшкіна, тільки на американського, а не на російського. Кривобок хата вважала одним боком в калюжу. Перед хатою крипів вітряк, який помпував воду для калюжі. По подвір'ї була розсипана пшениця, ячмінь, всяке збіжжя. Безліч свиней, гусей, качок, курей і всякої худобини блукало по подвір'ї. В відчинену хату — нікого не питаючись — заходили свині і гуси, звідки їх стара брудна Плюшчиха била ожухом і виганяла. З хати вийшла здорова свиня і винесла курча в зубах. Плюшчиха потягнула її за це добре ожухом.

Кругом хати валились поламані теліжки, косарки, драпаки, сівалки, вози, коlesa, хамути та різне добро. В молотільні мешкали свині, а на старім фордовім автомобілі ночували кури.

Вийшла з хати з відром закудовчена хазяйка, в гумових чоботях і в мішку замість спідниці і спитала лаmano по-англійськи, чого нам треба.

Ми сказали, що хліба, або роботи.

— Хліба нема в мене для дармоїдів, а для роботи жнива ще не поспіли, — сказала вона і підставила відро під помпу з водою, в яке зараз же свиня встромила своє рило.

В воротах ми здибали хазяїна, замурзаного, обдертого. Він їхав „фордовим“ автомобілем з міста і віз зв'язане теля.

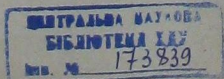
Він нас вилаяв, назвав „ледачими бурлаками“ і погрози́в стріляти на нас, якщо ми посмієм ще раз зайти до його фарми, без спросу.

Джек показав йому великого носа і ми пішли далі.

Велика, чистенька фарма, з будинками і будиночками, обсаджена кругом лозиною, осяками від зимнього вітру, примостилась на самім горбочку. Кругом обгорожена колючим дротом.

Велика кудлата собака бряжчала ланцюгом і брехала на нас. Джек звелів її мовчати і назвав її „собачим сином“. Вона його не слухала.

Біла, двохповерхова хата стояла в садочку. Перед порогом стояв новий чистий вітряк — помпа, і тихо поскрипував. На перестадні був прироблений дзвін.

Вийшла чистенька молода фармерка, в синій блузці з біленьким фартушком, в окулярах, з зачісаним гладенько білим волоссям, і вдарила голосно три рази в дзвін.

— Ого! Як раз на обід поспіли, — зрадів Джек, і ми почали крутитись коло помпи будімої води шукаєм напитись.

Фармерка не звернула на нас жодної уваги і пішла назад у хату. Незабаром почали сходитись на обід робітники і господарі.

Ми спитали роботи.

— Я тут не „бос“. Зраз він прийде, то ви його спитайте, — сказав один. Робітники мились на дворі, роззувались і йшли босі в хату, щоб не нанести болота.

На остатку всіх прийшов кремезний фармер з загостреною борідкою, в якій вже було багато сивини.

— Вел... Вел... говорив він — ми дурно нікому нічого не даєм: якби знав, що не буде більше нині дощу, то взяв би вас обох на працю.

Ми почали завіряти його, що збирається на погоду.

— Заждіть, піду подивлюсь, що календар пише.

Провірив календар, розпитав всієї челяді, що вони думають про погоду, вийшов на двір, обійшов кругом хати, обдивився на небо, ще раз присів і подивився добре на схід, чи не збирається на дощ, забіг до хліва, подивився, чи не шупаються на дощ кури, подивився на свині, на гуси, качки, прийшов до нас і каже:

— Ні, здається, дощу не буде. Мийтесь, роззувайтеся і підем обідати. Перше напийтесь води. Попробуйте, яка в мене чудова вода. Попробуйте! Добра вода!

— Ми вже пили! — відмовлявся Джек.

— Ні, ви таки напийтесь, добре напийтесь, даю вам чесне слово, в цілій Неброді нема кращої води як у мене, — напийтесь!

Мусіли ми ще напитись.

— А що, не правда? — хвалився старий.

Челядь була вже готова і ждала на старого. Увійшли в хату.

Пообідавши взялись за працю. Треба було поставити пшеницю в купки, щоб висихала. Акрів з півтори сотні було зжато. Фармер і два сини заняли нас з Джеком наперед і ставили „шаки“ (купки) як божевільні.

Пшениця була вохка і снопи тяжкі й великі. Без рукавиць кололо в руки. Від мокрих снопів одежа вся промкла до рубчика. З черевиків текла вода. Фармер забігав наперед, посвистував весело, а з заду то до Джека, то до мене, щипав ляшку попліскував по мокрій одежі, буцім на жарті, — а справді давав знати, щоб робили скоріше.

Надвечір вже одверто підкрикував: „Гар - йоц“!

Від непривичної роботи та довгої даремної лежанини боліли руки і кололо в спині. Джек хоч і виробляв часто гімнастику, але ніколи не згинався, і його спина боліла не менше, як у мене.

— Ну, Джек, показуй на свою енергію, якою ти так хвалився, — дражнивсь я з нього.

— Ой - ой спина, спина! — стогнав він, коли фармер десь побіг по своїй потребі.

Вернувся фармер і ще сильніше запряг нас до роботи.

— Я маю досить праці. Я насіяв багато пшениці. Ми шведи любимо пшеницю, ми любимо смачно попоїсти і добре поробити. Ми шведи, ми культурний народ, — хвалився часто фармер і підганяв нас ще сильніше наперед.

Бідний Джек не мав табаку до жування, його енергія притуплялась. Він просив пожувати у фармера. Фармер сказав, що не добре жувати, хоч і сам жує, тільки не американську табак, а свою національну — шведську.

На його гадку, американська табак не добра для жування. Тільки гроші за неї плати, а користі з неї ніякої. Сухо скоро робиться в роті і часто приходитьсь гаяти час та свіжої підкладати. Найліпша його шведська табак, потерта на порошок. Її тільки засип пучку за спідню губу і вона цілий день буде сидіти там та енергії

піддавати до праці. Шкода тільки, що фермер не взяв з собою такої доброї табаки. Він би зараз почаствував нею Джека.

Вже геть стемніло, а ми ще снопи ставили й ставили. Фермер все підтрушував над нами: ще от трошки, трошечки і ми скінчимо... Він говорив, що бувало він з двома робітниками легко справлявся з такою роботою по полудні.

— Поставляєм бувало снопи втрьох і робити нема що до вечора, а тепер чогось дуже поволі робота йде, — вуркотів він.

Бідний Джек зовсім пристав. Він з великою силою згинався за снопом, і так стояв, опершись руками об сніп і поглядав назад поміж ноги, чи фермер не дивиться. Коли прийшло вмиватись, роззуватись, вечеряти, то пальці зовсім подубіли. Джек скільки разів випускав видельце або ніж під стіл.

Фермер та робітники тільки поглядали на нас та посміхувались.

По вечері фермер прочитав трохи з Біблії, після проговорив маленьку домашню проповідь, що „всі рівні перед богом“ і повів нас спати нагору в новеньку чистеньку кімнату.

Ця надзвичайна приємність дуже здивувала Джека і він сказав, що він за багаторічне своє бурлацьке життя перший раз здибав, щоб подорожнього обдєртого робітника фермер положив спати в ліжку.

— Так, я перший раз сплю в такім чистім м'ягкім ліжку. Цікаво, що такий скупий фермер не пожалів для бурлаків такої чистої кімнати? Звичайно фермери на сіно посилають спати, — говорив Джек, витрясаючи з штанів пшеницю.

— На світі різні люди є...

— Так, різні люди є! — сказав він, повернувшись боком в ліжку, тяжко застогнав і зараз же захріп, як убитий.

Визиск праці капіталом в хліборобстві ведеться такий же, як і в індустрії, як не гірший. Тут теж тяжко гнетуть і немилосердно грабують робітничу силу. Коли фермер допаде робітника до рук, то він готовий убити його працею, виснажити, обірвати робітничі години і пустити знов голяком. З робітником не рахуються, робітника не шанують. Він є для них проходячий сирій матеріал, якого можна набрати, видушити з нього всі живі корисні соки і викинути геть.

Місто пустило робітника бурлакою по світі, нужда його вигнала на широке, просторе поле, він тут поблукає голодний і знов мусить запрягатись у ярмо. Мусить, бо від того життя його залежить.

Не уважаючи на величезні здобутки американської господарської техніки, не уважаючи на те, що працюючи хліборобською машиною, робітник в сто раз приносить більше користи хазяїнові, ніж робітник, що обходиться в нас середньовічним хліборобським знаряддям, американський фермер все таки старається визискати його, як тільки може. Він гонить його при праці 16 — 18 годин денно, як худобину в ярмі, гонить, душить, визискує. Така вже буржуазна система, що коли робітник приносить хазяїнові користи на сто раз, то йому зараз би хотілось, щоб той робітник був корисним на тисячу разів. Егоїстичне бажання буржуазної душі безмежне...

Ми сидимо з Джеком на високій горі над Консіл - Блоф і дивимось на величезне місто Омага. В Джека вже трохи руки погоїлись, мозолі почали злазити, спина теж перестала боліти. Після двохтижневої тяжкої праці в крутого фермера шведа ми вже поставали „богачами“ і нічого не боїмось. В нас вже є гроші, є одяга, і ми лежимо весело і Джеку знов розпускає свою фантазію.

За останній час мій реалізм почав трохи впливати на нього і він частенько вже задумувався над своїм крутим становищем. Час іде, літа минають, настане знов зима і вік же так не будеш волочитись по світі. Не будеш усе своє життя пливати по безкраім морі. Треба ж таки колись пристати до якоїсь греблі.

Джека тягне до Каліфорнії, а мене на північ. Далі і він згоджується зо мною. Об'їздивши північ, заробим трохи грошей на молотбі, і тоді подамось або на схід, або на захід.

Омага перед нами чорніє, як на долоні. Труби, фабричні комини, величезні каменіці і густе, чорне покривало диму. Внизу під нами трублять автомобілі, свистять локомотиви. Величезних два залізних мости сп'ялось через Мізурі і висять в повітрі.

— Все сотворили то руки робочі, — каже Джек, задумуючись.

— Еге! — догадуєшся. Думай но, думай но над цим більше, то ти ще до кращого додумаєшся.

— Руки робочі, руки таки самих бідолах голодних, як ми з тобою. Руки мо-
золисті, руки порепані, руки мільйонної пролетарської маси, підвалини сучасного
всього життя, краси і гордості будучої цивілізації!.. Він затих.

— Тільки всього?..

— Ні, я ще більше знаю...

— Говори далі, я буду радо слухати...

І Джек говорив:

— Так, все сотворили то люди „низин“ — які сами підіймаються спід землі, тягнуться до неба і кладуть підвалини для великої культури. Вони здушені, як горючі гази, підземною корою, і набираються внутрішньої сили, аж поки прор-
вуться на верх.

Як живі рослини, в котрих таяться зародки життя, і вони знаходять щілину і таки тягнуться на світ до сонця і показують, що там ще таїться мільярди таких живих рослин; як газові струмочки, що прориваються через щілину спід землі, і показують, що за ними настає страшна підземна сила, яка прорве таки земельну кору і вилетить в недержаний вулкан: — так і ми, люди низин, що тягнемся до сонця, є живий доказ, що за нами слідує велика непобідима пролетар-
ська маса...

— Славно, Джек, славно!... Говори далі!..

— Як собі знаєш, Шорій, як би ти песимістично не задивлявся на пролетар-
ську Америку, переповнену індустріяльними рабами, вічно блукаючими, а я тобі ска-
жу, що тут скоро назріває страшенна підземна революційна сила.

— Поїдемо... га?..

— Що ж, можливо, і поїдемо, все можливо! — згоджувався я.

Ще довго говорив Джек, освітлюючи передо мною всебічно соціальне життя Америки. Завдяки йому, я познайомився з тим, чого я не знав раніше.

Почало темніти. З Омага зробилось якесь чорне море з блискучими вогнями. Все гуло, ревло, скрипіло. Огні тряслись і далеко світили.

Перед нами сяяли мільйони вогнів, зроблених людськими руками. Якесь гі-
гантське блискуче чудо зробилось з міста. Сила людського розуму, — перемога чоло-
віка над природою, чудо техніки в 20-му столітті, плоди праці робітничих рук,
все те виявлялось перед очима, все помічалось повсюди. На кожному кроці чоловік
скоряв природу і визискував її за допомогою машини, з найменшою затратою
фізичної праці. А кому йшли на користь всі ті дороги здобутки від матері природи?
Кому стало легше жити від того, що машина заміняла грубі людські руки?..

— Дивись но добре на той город: чудо виросло на наших очах, — неправда?
І то уяви собі, на цю всю будову чудо-города, пішло не більше, як півстоліття...
Чудо, Шорій — правда, чудо? Тут же недавно ще індіанці качки ловив. Ганявся
за буйволами, а тепер що тут сталося? Так, вік заліза зробив своє... І Джек знов за-
думався.

Захотілось їсти і ми спустились вниз на „джунглі“. Там вже сиділо до двадцяти
різних бурлаків коло огню. Деякі курили, а деякі варили вечерю. Всі вони
ждали „фрейта“, щоб податись на північ, на живна.

Взагалі то була якась близька блукаюча родина. Не було там ні старшого, ні
меншого. Всі були однакові, всі були бідні. Самолюбства не було, ані заздривого
егоїзму. Голодного кормили дурно, хоч і кожному доставався цент тяжко запрацьо-
ваний, — одертого одягали. Хто тебе піддержить, хто тобі подасть руку помічи,

бідний принижений робітнику, як не твій же друг робітник? Чуття в робітника до робітника є шире і невідкупне.

Ми сиділи всі гуртом і розповідали байки, переважно з бурлацького життя. Між нами були вже старі, престарі бурлаки, які блукають по Америці десятки літ. Не було такого місця, де б їх доля не носила. Були старі тимчасові бурлаки, молоді підлітки, що починали бурлацьке життя. Вони повтікали від родичів з душного міста, щоб не нести обов'язків сімейного тягару. Були чужинці, що не вміли ані слова по англійськи. Не мало було й корінних американців. Були чорні, були білі, були старі і молоді, і часто стрічалися навіть наші земляки бідолашні українці. Вони найгірше страждали, бо не вміли ще приспособитись добре до бурлацького американського життя, тинялись всюди німі, „без язика“, і їх скрізь обмановали, визискували, обкрадали.

Наварили вечері, наїлись, нагодували товаришів. Принцип комуністичного суспільного життя практично проводився всюди.

Грубі рабські слова: „бом“ (волоцюга), „тремп“ (бурлака), „містер“ (пан) замінювались людськими словами: „комрад“ (товариш), „френд (друг), „бродер“ (брат), „фелов - воркерс“ (робітники).

Оттака шириться пролетарська солідарність, та велика гуманність поміж тими живими „низамі“, яких продажні буржуазні душі називають „пропащими“.

— Хто голодний, хто хоче доброї яєчниці? Ми вже наїлись!.. вигукував Джек, встаючи від вогню.

Підійшов величезний сухий „бой“, з довгими аж до ший ногами, і почав заплітати смачне свіже їдло. Як він ішов, то здавалось, що в нього нема ні грудей, ні живота, тільки ноги і голова, так високо його розрізала природа. До нього на поміч підійшов курносий негр. Він брав деревляною лопаткою їду і обережно клав на червоний язик. Губи в нього блищали при світлі, як дозрілі повні вишні, а обстрижена кучерява голова тільки тряслась.

Наївшись, негр помив посудину, зложив чисто в невеличку скриньку, заховав сіль, перець, смалець, хліб, щоб для других лишилось і сів на скриньці, слухаючи байку, нишком покурюючи.

— Бач, яка між нами гуманність. Тут не насилують негрів, та не вішають по стовпах для потіхи, як це робить божевільна вулична юрба по містах, а шанують як людину, як повноправного члена робітничої родини!— думалося мені. І серце раділо за робочий народ, за його гуманність та за його велику гарну будучину.

Оповідали...

Оповідання було звичайного бурлацького змісту. Джек розказував, як він одного разу працював помісячно на фермі в Кензас, в кривого сухого фермера, якому коняка перебила коліно, як при рахунку фермер покривдив Джека. Джек рішив помститись на нім.

Він працюючи спеціально в сусіднього фермера, залюбив в себе його гарну молоду жінку, яка рішила втекти з Джеком. Але вони прожили тільки тиждень в недалекому місті. За той час фермер розіслав фотографічні карточки по всім степі, і їх скоро зловили. Підкуплений фермером суддя присудив Джека на місяць арешту за крадіж чужої жінки, а непокірну жінку ще раз звінчав з мужем і відправив з поліцманом назад на ферму. Так що вони вінчались двічі. Раз вінчав їх пастор, а перевінчував суддя.

Джек казав, що він з охотою висидів місяць в тюрмі, бо було за що. Тиждень життя з чужою жінкою вартий місяця арешту. Окрім того, фермерка ще купила йому спортовський одяг, який він носив кілька років.

Друге оповідання, яке розказував Джек, вже знайоме читачеві.

Після того місце оповідача заняв кирпатий негр. Він говорив легко і надзвичайно комічно.

Пізніше заговорили про війну, революцію, соціалізм.

Надійшов „пролетарський поїзд“, і робітники - бурлаки поїхали на північ.

Вже збирались ми їхати на захід. Бурлацьке життя нам надокучило, — наступила глупа осінь, а за нею мандрувала і холодна зима. Треба було про притулок подумати, і якнебудь приплисти до якого берега. Ставало важко далі бурлакувати.

Набралось охоти стати денебудь на місце і вчитись. Страшенно захотілось вчитись. Нашою метою було осісти в Каліфорнії, і зараз - же вчитись якогонебудь ремесла, щоб легше прожити, і працювати над самоосвітою.

— Без науки, ти, брат, до смерті ані кроку не зробиш наперед. Ніколи ти на „небі“ не будеш. Пусті всі твої мрії — говорив я Джекові.

Він понуро хитав головою і годився зо мною.

— Так і будь: в Каліфорнії, Шорій, візьмемся ми обидва за науку... Неодмінно візьмемся... Ще на тім полі попробує шастя. Годі вже бурлакувати...

В Монкіто з'явились десь два колійових поліцмани. Вони вже зловили з десятка бурлаків і суддя позасуджував їх на місяць міських робіт.

— Гм! Тут нас можуть поліцмани зловити, ходім краще за місто, я там знаю один крутий зворот; ми там і зловим поїзд.

Вже вечоріло, коли ми дійшли до повороту й засіли ждати на поїзд. Незабаром показався довжелезний поїзд, що гнався понад - ріку. Два льокомотиви волокли низку вагонів. Вагони котились скорше й скорше.

— Ти скачи перший, та добре хапайся! — сказав Джек, випихаючи мене з бур'яну.

Я розбігся, що мав сили, й вхопився за боковий шабель. Він сів у мене дуже і я болоче вдарився об стіну боком. Та все таки важке тіло поволі підіймалося, і я шукав вже ногами нижчого шабля.

З тяжким зусиллям покарабкався я на вагон. Джек поплывав руки й розбігся, що мав сили. Вхопившись руками за слизький шабель, погойднувшись назад, він не здержався й гринув униз. Все це так скоро зробилося, що я не встиг навіть глянути. Щось лише жалісно ойкнуло й затихло — останній його крик заглушило тарабанення коліс та грюкання порожніх вагонів.

Я зомлів, чіпляючись руками й ногами за залізні шаблі. Серце зомліло й потім жалісно затіпалося в грудях. Злізати мені було небезпечно, бо поїзд летів вже швидкою ходою. Все вже було скінчено й рішено назавжди.

Я довго сидів на вагоні й думав, думав про безталанного Джека, про наше життя бурлацьке.

Збирався він „вилізти у вищий світ“, а не міг удержатися за один шабель.

Хто знає, яка вдача ждала Джека в житті? Може б він був великим героєм, що „тягнувся спід землі“ до неба — красою і гордістю усієї нації. Може б він був борцем за робітничі справи, за кращу долю працюючих — може був би якийнебудь видатний робітник на полі культури?

Ішла секція колійових робітників на працю. Вони стовпилися біля убитого робітника й опорожняли його кешені.

— Чого стовбичите! „Бом“ переїханого не бачили? — закричав дозорець Бенсон. — Копайте йому яму та загорніть його...

І дозорець почав обшукувати Джекові кешені.

Незабаром ямка була готова й в неї поклали ще теплового перетятого бурлаку. Коли я вернувся з другої станції, то все вже було готове.

Я втратив Джека, втратив щирого друга, сердешного товариша, що багато для мене зробив. І довго в мене була ще жива пам'ятка про нещасну долю бідолашного бурлаки з Кольорадо.

В. МИСИК

ПЕРЕД ВЕСНОЮ

Перед весною — дощі, моква,
і чути, чути, наче в тумані, — як
в подвір'ях перекликаються нові слова:
колективізація, засівкампанія.
Ідуть тумани в далеку дорогу, —
в калюжі жмурка тремтить край порогу —
і встає стихією з хуторів
іржання коней і стогін корів.

Вітер зі степу і вороння, —
метушаться галки в скиртах, як злодії,
і все дружніше й міцніше щодня
завивають у лісі тугі мелодії,
в деревах виють монгольським гулом —
і хутір в яру приліпивсь аулом,
приліпивсь аулом, до нив припав,
мов слухає тупіт далеких лав.

Мов слухає, як у грузькі низи
напливають води з верхів і смугами —
передчуттям весняної грози
блакитніють хмарки вохкі над яругами,
як корінці здригаються сонні,
як стугонять стовпи телефонні,
як виють драти тривожні згори
і розносять неспокій на хутори.

І збираються все частіше діди,
і гомонять, і блимають од неспокую,
і палять махорку й цебра води,
випивають з пожадливістю жорстокою,
і змагаються до полуночі в хаті,
і трудно груди шкребуть волохаті,
і десь застрягає поміж усіх
слово нечуване — колектив.

А надворі вітер гуде й гуде
і бродить мла над полями розгаслими,
і в брудних загонах уже де-не-де
голодують корови худі над яслами.
Їх мучить загонів зимних брудота —
вони рогами підіймають ворота,
вони ревуть із усіх дворів:
час! давно вже час! в колектив!

І з стаєнь грузьких у відповідь їм
над кожним двором і над хатою кожною
стугонить іржання і поду грім.

І, пройняті напруженістю тривожною,
їх слухають, затаївши подих,
батьки і діти в глухих господах
і наче вітром наносить з нив
слово нове й голосне — колектив.

І ось незаможник виходить: що ж —
годі стугоніти, журитись нема чого,
я до вас приєднаюсь. Колектив дайш!
Доволі скініння й ждання ледачого —
доволі, доволі в дворах ревіти —
виходьте всі з зогнених повіток,
ламайте загороди свої,
збирайтесь до однієї сім'ї.

Ще бродять чорні потвори віків —
висять над нами старі примари ще,
Під гомін бурі, під вітру спів
розікласти б із їх високе пожарище!
Збирайтесь, корови, — а ви, коні,
працюйте в одній великій колоні, —
глибше борозну — глибше в'оріть у світ
генеральний плян великих робіт!

Так! А вітер по полю гойдає муть.
Паруси туманів підносять слободи.
У вуличках кузні крешуть, гудуть
і обтягують шинами свіжі ободи,
і заплішують в боронах зуби й всюди
бродять, перекликаються люди:
з якої комуні? З такої - то. А!
Весна! Весна!

Узвіз вилигсь повз подвір'я Ремезево і порох золотий на ньому курівся, із степу жовклого до села врываючись. Тудою: узвозом і в степ, що ген навдокола Шишаків розпістерся, Вустим Ремезенко, з вечером відрядився був.

Сонце — на заході кутуня вогняна. На дні урвиштва під узвозом плюскає вода джерельна; гребля у рясноті верб'я через урвиштва дно з узвозу переходила; навпісля степ жовклий далився: даленя дугаста з ходою перед Вустимом никла.

Вечір і степ конопасам — ночувальникам зіп'ялися. Грання степу з вечером навдокіл великий заповонило. День святний — і Ремезенко Вустим на ніч в степ воли вигнав пастушити. Баштани вилиглися у ярах і вибалках і баштаники тут повсякчас по курінях сусіdkують.

Ніч: темінь і роса впала. Навпісля з далені дугастої місяць виставився. Курінь — землянка, і Ремезенко на ніч-нічку тут заночував. Згодом од куреня пішов дим, над баштанищами низом стелючись; вона кирпичова навдокола пахноту степову подолала. Вустим біля жару кирпичового, просто зійла куреня — землянки, на боці вивертається; справа: картоплю пік; кавуни та дині навколо нього, як гергети, лежать.

Ніч — величєня зйїла. Небо — цина, і зорі в ньому куються і крешуться, й ген кануть. Під небом і серед степу Ремезенко безпечно, як чаклун, сидить. Навільготі з вечерею лаштувався і кмітив: од баштану Жабчиного Наталка його прямцем до нього тропу брала. Наталка — любові Вустимові, і він з бриля проти місяця порох здув.

Навпісля лед: дівуня вся біля нього взріст виросла.

— Так набитесь — Вустим тут. А бабусі нема?

— Нема.

— От. А я думала бабуса, що затопилось.

— Ні: нема баби.

— А я динь їм принесла.

— Мабуть бабі динь своїх нема?

— Та ні: не те, що нема. Бабуса хвалились, що у них дині некачанки й стигнуть довго.

— А в тебе качанки?

— Тут сама качанка.

Вустим — чаклун у брилі крисатім, і місяць йому той бриль рябить. Доречі Наталка з динями; він усміхнутий; Вустим проростає джерелом любові од юнки: несиденьки тепер йому з вечерею.

Наталка — чаклунка. Вона усміхнута теж, і проростає джерелом любові од любася: зір у неї вогонь стрільчастий і він мічний Вустимові серце розлити. Доречі Вустим з вечерею: в неї качанки — пелена врветься; зігнулась Наталка над пеленою, край пелени в руках обидвох розвила.

* Уривок з роману „Украї“.

— Тут сама качанка: візьми, поріж — пробуй.

— Та вже яка правда — перевірю.

— Буду йти.

— Вже йдеш?

— Еге. Конопаси близько — кавуни ще поб'ють.

Знову Ремезенко на вільготі і вечерю собі таки накухтарив. Наталка від куреня свого, коли туди доскочила, ткнула: на гук з степу хлоп'ячий свій подала.

В курені пахнота з сіна; вона мишача і цвіль теж ніс затикають. Проте Вустимові те не притичина, щоб не заснути, у нього інший вертлюх на череп'я чільне вип'явся: думки вколо зайшли.

Наталка — багатійка, Стефа — свійсть. Тудою й сюдою Вустимові не ступити б, проте ногами обома вгріз. Лука Жабка Колопота Ремеза під свою руку підбив, а цей сина свого з Наталкою звів. Антип — старшина у Колопота і партизан давніший — шофер на автомобілі теперішній: він на мирову з Вустимом зйде. Він усміхнутий відрікав. „Стефа — січна; брати — однакову міру любовців мають. Наталка багатійка — відсахнись, а свійстю я поступлюся“. Вустим інше: мови такої ніде не покажи, а того „свійстю поступлюся“ і поготів; він навпаки: од свійсті відсахнеться, — гіршого не зробить ввіки — ніколи; притичина цьому: жага. Наталка багатійка і любовці йому більші з нею; він свійсті відсахнеться, а Жабчиної ні: тут багато в цьому переконався.

Місяць серед степу і ярів меркне. Віл до куреня роги нагострив: почав його підривати був. Вустим вихопився з куреня причумілий, гейкнув на вола — і йому заправа тут стала: підти до Жабчиної Наталки в курінь поспати.

Пішов прямцем радий, що притоку найшов од чуміння одмахнутись.

II

Зір Антипа Ремеза на узвозі ліг; автомобіль тихо котив.

Узвіз — шлях із верхами двома: низ і верх. Ще Клопот Ремез над урвиством стрімким, проз який тепер узвіз лежав, у давнину давно дуже перетерпівся із лихом. Тут діди Ремезі осілились, коли ще в селі люди рідко табунилися. Тут худобу рогату з чумою нищили і від цього загину великого узвозові лишилося щось і дотепер. Проте Антип чимсь і дорожитья узвозом. Для нього верхи два: низ і верх, облюблені і різно. Низ вузький, затиснутий в берегах двох, а вода завжди вперто розпирає, наче дві силі одна на другу йдуть. Верх широкий і завжди сонячний.

Антип на самокаті дерев'янім з узвозу їздив, бо із нього хлоп'як в цьому метекуватий був. Самокат змайстрив, а згодом, зарозумілий з штуки своєї, до міста відридився.

Дорога — узвіз і автомобіль, Антипа Ремеза будоражучи, думки йому роїли; він пильно тут кермо керманів. Узвіз, гребля у верб'ї — старі знайомі, проте тут халепи можна повсякчас доскочити.

Ранок. Деркач задерчав — до села автомобіль узвозом в'їжджав. Стефа за гущею людською й сонцем ніяк не второпа, де Антип був. На ликах обидвох у цей сонця, як муха крильми золотими, розпістерлися, й вона відгонилась від них: платок глибоко на очі здівала.

Зустріч автомобіля з міста; свято урожаю на Шишаках. З вулиці від майдану, де рада, трактор гарбі три з дитім віз, а за ним вулиця вся людом хрясла. Колопота Ремезові похвально, хоч і не перед Жабкою Лукою. Вся гуща гуляща селян увагу звертає найбільшу на автомобіля й од Антипа його поготів очей не відставить.

Двійзне дерчання: згодом трактор і автомобіль на майдан до ради прямкують.

III

Вдала заправка перша: Вустим таки до куреня Жабчиного прийшов. Арсен Жабченко одразу вголос заправу ту для тутешніх всіх розголошує. Микола Валантирець стягає навскіс з зубів верхню губу: усміхнутий заправу, для нього відому, вислухає.

Тут обережно — заправка перша і її сліди глибоко треба заховати. Заправка перша — край нитки на клубкові.

Вустим Ремезенко лед розуміє про що йдеться, а коли наводколом зором обвів і на Наталку піде не натикнувся, то й поготів заправу тямив.

Безпечно, бо Наталку навернули, щоб до куреня Ремезевого сходила: дівка вверне, то за нею певно Вустим прибуде. Заправка ця так і вдалась. Арсен теж стягає губу верхню в кут правий; Вустим не заражається цим — бурмосом сидить.

Згодом Микола Валантирець мову забира, щоб заправу другу і гоїно перед Ремезенком викласти.

Вустим уже од Луки Жабки про це чув; він набурмосивсь ще дужче: на вагу ставить Наталку — Антипа, Стефу — Антипа. Вага Антипа, хоч братана, а хистка перед двома любощами, перед багатіями двома, які і Клопота Ремезя під свою руку підбили. Ще більше Вустим до згоди на Валантирцеві слова хилиться, коли той дію заправи малює та проти кого головне її керувати — токмує ясно.

Антипа, щоб не пошкоджено... А докопаться, що то заправка братова, мудрагелі судові неспроможні, хоч би яка й притока на Ремезенка падала.

Доколом степ і ніч темінню все вкутує. Тудою згодом Жабченко і Валантирець никнуть. Наталка до куреня верне і Вустимові любощі: таки і його заправка „літи до любаськи поспати“ не змарнувалася.

Курінь у Жабок із середовини: на долівці мняко, як на пухині — тут сіном вислано. Ще рядна Наталка там тепер простелила — гей би в хоробах затишно.

З обнімків Вустимових дівуня в курінь криється. То на те йшлося, щоб і Вустим там — в курені був.

У курені пахнуть дині, залежане сіно й мишами тхнуло.

З ранком Вустим у селі був, і свято урожаю з усіма відсвятковував.

IV

— Стефо, йди.

— Стефо, йди — Антип кличе, — Михайло сестриню з печі милницею штурхав.

— Шш, — Антип жагою дише.

— Антипе, я не хочу йти. Спи сам.

— Стефо, я рано їду.

— Стефо, він рано їде — йди.

— Шш. Михайле, всіх не кураж.

Ремезь одійшов од печі і на лігво своє знову ліг. З жаги до дружби нетерпелився: вдруге, втретє вставав, проте рази ці таки й тепер нічим кінчались. Михайло від Стефи з печі не вставав — наговорений був штурхати, а навпаки її від Антипа беріг.

Доколом на Шишаках гук потихав; місяць за північ мерк; темінь постать Вустимову кутала. Він виткнувся з урвишхоста від греблі з узвозу й до подвір'я свого напрямив. Тут автомобіль стоїть. Вустим довго був коло нього загаївся — обмацував руками всюди і вирізняв із темені зором кішачим усяку потріб машинну.

Ввійшов навіпісля до хати. Антипові сказав, що попроситься до нього ввійшов: до волів у степ знову він їде. Ремезь сів на літві, й брати розручались. Антип похвалився Вустимові, що робітники, де він шоферує, просять через нього селян: хай їдуть роботу їхню полюбують. Роблять молотарки, віялки, борони.

— Треба б, — сказав Вустим.

— Ясно.

— Добре,— знов Вустим.
Він вийшов.

Передсвітанок темінню душитися. На подвір'ї Ремезевім автомобіль воною бензини розіляв, потім із подвір'я узвозом вниз чухнув.

Знагла, на греблі, машинка скомизилась: колеса передні проскочили, задкові гицнули глибоко, автомобіль сторч став. Дрючки перекладні на греблі зрушені, проте вагу велику випадково втримали.

Заправа змарнувалася.

V

З осінню управку на Шишаках покінчено. Селяни наполягають проміж себе, щоб таки на завод гуртом поїхати.

— Ідь,— сказав Жабка Лука Вустимові Ремезенкові.

— Не хотілося.

— Ідь, щоб не було підозри.

Вустим подумав.

— Поїду.

Місто Айгори. Завод, і тут зустріч робітників із гуртом із села селян, що їх Антип Ремезь звів. Балакано багато, і ще на зустрічі робітники похвалились селянам, що дають їм на облюб для закладу пункту прокатного молотарку, сівалку, борін декілька, щоб бідноту тим обсівати, обмолочувати. Селяни гречно дякували.

Завод із середовини: перше гості до кузні велетенської вступають. Проте всі токмять, що кузні такої дотепер не бачили; похлоплюють глузд од когось з поміж себе: що за кузня, що й міху ковальського не вздріти. Над горнами півні вогневі б'ються; полум'я на навдокіл великий розбризкується. Молоти з рухом електрики— сила громохка й часта; залізо з під них сюдою-тудою іскрою б'є, вірлянить— звук багатострунний прихідькам новим од землі вуха затикає. Цех— повня його, нитками вогню, гуком молотів, вірлянням заліза заповнений.

Згодом на конвеєр борін натрапляють. Ремезь Вустим утикнув на борону одну, яка тут на платах текла. Борона переставилась, але робітник встиг познати певну зробити: для подарунку відзначив.

З заводу Антип Ремезь брата і декількох інших селян до себе на господу закликав. Вразінь, глуздів багато, що й на мову не добрати.

Вустим оханув, щось тут йому пересіпнуло хід думок; приязність братова і робітників других йому од його прихильності до Жабки Луки відворіт роблять. Зрозумів правду того, що робітники токмять: середняк і бідняк— ланка одна, зімкніться. Вустим навпаки дотепер чинив, і навіть заправу багатійську виконував. Антип і допіру ще на руку од „узвозу“ кородиться. Ремезенко полегшу собі зробіть, коли заправу багатійську— злочин свій перед братом викаже.

— То ще ти на руку кородишся?

— Кородюсь: ніяк не вилічусь.

Брати удвох стали.

— Дякуй мені, що кородиться на руку прийшлося.

Антип нічого не зрозумів; згодом і поготів не тямив, що Вустим йому довго все токмив.

Навпісля і на від'їзді брати заручились дружбою, покіль життя їм вистачить. Воднораз із від'їздом гурту селян, робітники молотарку, сівалку, борін три до Шишаків одрядили.

С. БЕН

О Д А

Я мов мембрана:
в шелесті,
в шумах,
в згучанні...
Я чую, як згуки проходять крізь мене,
від мене,
і далі...
— Згуки людей,
що родились раніше
і тих, що народяться після,
і тих, що живуть і працюють зо мною...
Людино,
я завжди з тобою!
Ось ти повертаєш додому;
галуззя прийдених літ
шумить за тобою.
галуззя літ,
що колись розцвітали
й давали плоди.
— Людино,
це ж ти!
Шумиш надо мною,
крізь мене
і далі,
руки свої простягаєш
в прийдешнє,
за обрії наших орбіт.
— У новий, золотіючий світ.

МИК. МІНЬКО

ВИСЕЛОК У ПИЛУ

(Закінчення) *)

Надійшла осінь.

Дерева в яру доцвіли. Лист ще не впав — і на кожній породі своє обарвлення від блідо-жовтого до червоного як суніці. Лиш де - не - де листя зелене і здавалося Тані, що воно так зелене і впаде.

Здоров'я Ганни Павлівни день від дня гіршало. Вже дві ночі Таня не спала, слідкуючи, щоб не минуло більше, ніж три години, бо своєчасно треба дати ложку ліків. Дядя Яша не припускав думки, щоб з Нюнею скоїлося лихо, але Таня бачила, як догарає її життя. Вона знала, що хутко воно погасне. Здається, найбільше знала сама хвора.

І Ганна Павлівна і Таня розуміли одна одну й, немов погодившись, ховали прикмети, що по них дядя Яша міг передбачати кінець. А таких прикмет було багато. Щоб допомогти племінниці, цими днями дядя Яша взяв дівчину, і вперше за тиждень із кімнати, наскрізь просякнутої ліками, Таня з Надійкою мали можливість піти погуляти. Їм так хотілося спочити, що Таня зайшла аж до Зеленої Змійки. За тиждень їй вже треба було йти до школи і вона в - останнє хотіла побути в місцях, де на весні вона гуляла з Мартином. Тепер здавалося, що минуло весни, коли вони тільки ходили та говорили, і коли між ними наче нічого й не було, все ж, непомітно, серед цієї краси зав'язалася їхня любов.

Надійка хворій принесла букет з жовтого, червоного й срібляво-зеленуватого листу та сухої трави. Надійка з захопленням розповідала, де вони були, як рвали лист, як не могла вона найти бодай однієї квіткі.

В цю хвилину Марія Мойсеївна лежала в кімнаті і думала про свою самотність, про те, що їй не принесли букета, що її забули. Їй, так само, як і Ганні Павлівні, йшло на гірше.

Ганна Павлівна взяла цей своєрідний букет. Тепер кожна дрібниця, зроблена для неї, хвилювала її — вона плакала. Її губи вже були білі, якісь неживі. Вона дякувала. Їй нічого дати їм на згадку за цей букет.

Старий альбом з сірими, нецікавими листівками Кавказу та Криму — річ безцінна, та Ганна Павлівна така вдячна, її так схвилювала їхня щирість, що вона не може не подарувати його. Хай подарунок сіренький, як і ця сіренька травинка, — річ не в тім. На другому боці грубої оправы вона написала: „На добру згадку племінниці Тані та Надійці“.

Пил цієї сухої осени, як і влітку, іноді цілими днями висів у повітрі і крізь найнепомітніші щілини добирався в хату. Всі нетерпляче ждали дощів, бо тоді можна буде поодчиняти вікна й провітрити кімнати. Чорні зернята, як блискучі мушки, падали на тіло, подушки, білизну, посуд, хліб. Зразу ж доводилося зачиняти двері, вікна. Повітря давило на груди, голову. Хворим, особливо Ганні Павлівні (Марія Мойсеївна найшла рятунок) було так, наче все тіло обліпили товстим шаром теплого тіста.

*) „Черв. Шл.“ №№ 1, 2, 3, 4, 5 — 6.

Тепер дуже часто вона лежала, нічого не розуміючи. Іноді вона нічого не чула, не пізнавала тих, хто був у хаті, не озивалася, лежала мов мертва, коли хто звертався до неї.

Вона привчилася ховати біль.

Од важкого повітря, од болю, од лежанини, от того, що вона дуже сходила кров'ю — тіло їй робилося напухлим, а що їсти й спати, скільки треба, вона не могла, то стало воно бліде, прозорувате.

Ще як не було Марії Мойсейвни, вона якось думала про своє життя. Спробувала вмирати.

Вона лягла зручніше, випросталась на ліжку і, один раз обмотавши шию рушником, потягла за два кінці. Ризику в цій спробі майже не було. Вона розрахувала: як тільки вона зомліє, руки впадуть, а рушник сам по собі одпустить шию.

Спочатку було таке враження, наче кров із усього тіла тисячами дрібних струмків потекла в голову. На обличчі й скронях здавалося ось-ось лопне шкура; потім ув очях закаламутилось, почувся шум, подібний до гудіння величезного маховика. Маховик був близько, бо чути, як холодні язики повітря лижуть лице. Далі тіло її немов піднялося, зробилося легке, повітряні хвилі понесли її у височинь.

Вона все розуміла. Вона витягнулася, заворушила пальцями. Вона ще й ще тягнула кінці. Щез маховик. У вухо сверлив тонкий писк комаря. Він вилився в могутній гук дзвонів. Боляче не було. Але вона відчула: ще секунду не послабній вона рушника, і гук лопне, а вона перейде за ту грань, яка на віки одріже її від життя. Зробилося страшно. Вона вмире, не побачивши нікого. Вона пустила кінці.

Про спробу цю Ганна Павлівна нікому не казала, хоч після цього були дні, коли їй було не так погано і вона навіть жартувала. Букет з листу вона поклала на подушку. Сьогодні, після радісного настрою, їй було дуже й дуже погано. О другій приблизно годині на щокх їй з'явилися зеленуваті плями; вони, як тавра, не сходили з лица, скривленого жахом і болем. На неї страшно було дивитися. Очі, жовтуваті, немов скляні, здавалося, вилазили з чола, щоб упасти і такими ж страшними, задзвенівши, покотитися по підлозі. Таня порівняла її до зв'язаної, смертельно пораненої невдалим ударом м'ясника, тварини. Вона колись бачила, як забивали корову. З такими ж очима тварина конвульсійно тіпалась під лезом. Ганна Павлівна видно ще розуміла. Може в цю мить вона крізь біль, крізь жах, з зіпленими зубами, хапаючись пальцями за вкривало, як хапається за лід той, хто увалився й тоне, не маючи спромоги дихати, може в цю мить у неї в уяві, як на екрані, божевільно швидко малювалися кошмари марно прожитого життя. Якось криво держучи губи, немов закликаючи, вона шептала: — ору, ору..., — і хапаючи повітря пальцями, мов тверду річ, ковтала його. Таню опанував одчай. Вона зразу ж розгубилася. Їй самій ще ніколи не доводилося бути коло вмирущих. Що робити? Тремтіння з холоду, мов дошкульний вітер пройняв усе її тіло, вона піднесла до рота хворої води.

— о - р - ру, — метнулася Ганна Павлівна.

Шклянка випала з рук Тані, вода, холодна вода вилилася на лице й шию хворої. Скотившись із подушки, шклянка з дзвоном розсипалася на дрізки. Хвора дико, наче їй в груди вдарили ножом, скрикнула й зомліла. Це був останній крик.

Тані здавалося, що Ганна Павлівна вмерла.

От от ледве помітний промінь посмішки загрив на знесиленім лиці. Хвора зробила рух рукою.

— Умру я... Таню...

— Та що ви, тьотю?.. Як це так? От, бачите, от вам і покращало. — Ганна Павлівна запліщила очі. Немов уві сні вона шепотіла щось.

— Мовчіть, лежіть спокійно.

Думаючи, що тітка заснула, Таня накрила їй ноги і поклала руки так, щоб їй легше було дихати.

Тепер тіло хворій подовшало, стало сухіше. Заплющені очі, бліде спокійне лице й непомітне дихання змінили її.

Коли Таня за чимсь вийшла, а потім увійшла, тітка не глянула. Таня хотіла помацати пульс, але боялася потурбувати хвору.

Надійка, почувавши щось страшне, стояла перелякана. Про неї Таня забула.

Марія Мойсейвна за дверима принишкла, слухала. Їй було страшно, як буває страшно вагітним жінкам, коли вони бачать, як родить сусідка і чекають своєї черги. Їй хотілось пити.

Нишком, зібравши всі свої сили, вона дошкандибала до дверей, щоб глянути, що діється в кімнаті родички, але одчинити двері не стало сили. Щоб не впасти, вона стала на коліна.

Таня доторкнулася до руки Ганни Павлівни. Рука хитнулася, прийнявши те ж пологення.

Тепер вона зрозуміла все. Не зводячи очей з умерлої, вона одягнула Надійку, вийшла і швидко, швидко, наче хотіла замкнути в кімнаті спійманого на місці злодія, зачинила двері. Звелівши Надійці бути коло хати й не виходити за ворота, вона вихопилася на вулицю. Минувши ряди хаток, навпростець, повз будку, бігла Таня до куп вугля, що над ним тяглися хмарки темного диму від паротягів і що були схожі на чорні піраміди.

Не минуло й півгодини, як вона з дядею Яшею бігла назад. Робітники дивувалися. Високий з одвислими плечима прийомщик од НКШС, дядя Яша, чудакувата людина, широко ступаючи тонкими своїми ногами, весь перегнувшись уперед, ішов так швидко, що, здавалося, хотів утекти од молоді жінки. Жінка бігла, але віддалення між цими людьми все більшало й більшало.

Цього дня Степан Степанович Архипов не прикурював у Якова Кузьмича Гори.

XXVIII

— Я не розумію, навіщо вони живуть. Спільного нічого немає. Я не знаю, як можна весь час так брехати. Гроші? Багатіти? До сьогодні, здавалося мені, винна Маруся. Я аж зненавидів її за відношення до нього. Я бачив, що вона не шанує його роботи. Те почуття, яке було між ними, щезло. Любов, добробут, щастя — все це розцінюється на карбованці. Перше я питав себе: — чи вони не вивчили, не зрозуміли одне одного, чи вони загубили міру, остогидли в цій атмосфері капризів, драм, диванів, спільного ліжка. Я знаю їхнє полове життя. Ще щось таке брудне, безцільне, хворе. Вони вимотують один одного. А тепер я плюнув і не дивлюся; я бачу, що вони непотрібні життю. Вони живуть того, що їх родили колись батьки, а користі їй шкоди од їх не багато. Як прищипи. Одгниють і чезнуть.

Так казав якось Тані Мартин. Скінчивши, він махнув рукою, ще пройшов по кімнаті і сів коло неї на ліжко. Таня розглядала журнал.

— Так, вони змінилися. Вони розведуться.

— Ти думаєш?

— А може й ні. Може будуть мучитися отак усе життя. Кожен буде шукати кращого десь збоку, а зв'язані будуть. Так буває. Він говорить колинебудь з тобою одверто?

— Дуже рідко.

— Вона одвертіша, хоч і не можна їх рівняти. Вона заздрить. Заздрить нам і разом дивиться на наше життя, як на неморальне. У вас ніколи не було розмови про інтимне, їхнє?

— Ні. Чоловіки дуже рідко говорять про це і не всі. Хто їх знає, Таню, я вже нічого не розумію.

Цього вечора Мартин знову хотів говорити з Танею про переїзд її до нього. Перебив Федя. Він прийшов сказати, що замість обіду — його не було у свій час, — буде вечеря. У їх Федя з чоловіком; мабуть Таня не відмовиться з'їсти комунальну миску супу.

Іван сидів з розстібнутим коміром, наче тільки - но одірвався від важкої роботи і бавився своїми пальцями, часом позираючи на Феню. Він поводився так, ніби думав про щось дуже важливе. Було по ньому видно, що життям із Фенею він задоволений. А що Феня трохи сумна, трохи стомлена, трохи ніби ображена, то виною тому не Іван — людина, а він — муж. Щось там у ній (всі вони однакові) надломилось, чогось вона нудиться, а він от, повний сили, бадьорости й радости, він почувася себе чудесно. Він може їй, хоч вона й більше цабе, звеліти, може наказувати.

Коли Мартин брав своєю тарілку, то Таня помітила, що поводитьсь він не так, як із своїм добрим, а як соромливий гість.

Маруся була червона, мовчазна: дві години тому вона посварилася з Федею. Федя нагнувся над мискою. Він хотів був вдержати той настрій, що з ним увійшов до Мартини і раз спробував пожартувати, але побачивши жінчине лице, заспокоївся та й давав собі їсти мовчки. Було йому неприємно за Івана, хотілося збити цю пиху, втерти якимсь дотепом носа йому, вигнати геть, а разом було й заздрісно — такий він задоволений, упевнений. Сам — ніщо, а жінку підгорнув під свою руку краще, ніж я свою „безробітну“.

На злість Марусі, так, щоб бачили всі, він чухався. не в міру їв хліб, держучи його жменюю, як держуть палицю, мугикав. Його зрозуміла Феня, бо вже розвеселилася й „кусала“.

Спочатку вона нагадала про інженерство: хліб держати так інженерові не личить.

Ага, натяк! Значить за мою жіночкою тьвкає кожне, крім нашого Мопсика. Що й казати — турбується жона. Ану хто кого? І Федя бовкнув:

— Ти вагітна, Феню?

Феня розгубилася, але зброї не кинула:

— А чого ти надувся, мов індик?

— Ні, а ти вагітна, вагітна? Признайся отут, чого ти мов зварена? Може огірочка, га?!

Та Феня вже повеселішала й засипала його словами.

— Отаке чортзнащо! Ти глянь на себе. Який чорт тебе буде любити, возитися з тобою? На кий чорт ти кому здався, отаке вайло, ведмідь, кендюх... Глянь на свою мордяку: жовта, помята, як у п'яниці, наче його вибили, викрутили і повісили сушитися. Очі заспані. Карточка, нічого сказати! Все жінка, претензії до жінки, а ти що?.. Чуб — якась розкидана копиця. Та я б вигнала таке падло, щоб і в хаті не вояло: Ех, создав господь та й форму закинув!..

Поки Феня говорила це, Федя, де можна було, вставляв: — угму, да... — і, хоч бачив, що вона жартує, все ж дуже червонів.

— Ну, от. Я кажу це ж саме — веселішала Маруся, — це ж саме!

— Та - та - та - та, гир - гир! — Почешіть язичка!

І зрадівши, що Маруся таки озвалася, щоб помиритися з нею, попросив її дістати м'яса.

— Візьми сам.

— Та подай.

— Візьми сам.

— Не подаси?

— Не великий пан. Хай як будеш інженером!..

Тоді Федя виделкою поліз в тарілку Марусі з наміром забрати її м'ясо. Федя не розрахував. Жарт не вдався. Вона руками схопила м'ясо. Федя погнув виделку. Маруся вколотила руку й заверещала. Вийшла гидка сцена. Федя якось дивно реготався, хапаючи м'ясо пальцями. Маруся вцепилася йому в волосся. Присутні не розуміли, чи це й досі „жарти“, чи ні. І несподівано для всіх Маруся підвелася і з смаком плюнула йому на чуба. Вона виплюнула все, що було в роті. Навіть Іван, забувши, що серйозно хотів говорити з Федею про вагітність, і що хвилину тому разом з усіма реготав, тепер замовк. Вираз обличчя, розчепірені пальці пра-

вої руки, поза його так і казали: — А що, не я казав? Ви казали „ні“ — отже милуйтеся, масте.

Всі чекали, що Федя вдарить Марусю. Скандалом чи жартом скінчиться ця дурість, залежало від нього. Він визволився, схопив за волосся Марусю, плюнув на голову їй і зареготав. Маруся сіла приголомшена, з широко відкритими очима, наче звалилася з драбини і не впала — сіла просто на землю. Всім схотілося піти додому, або вийти геть, але ніхто, крім Фені, не посмів цього зробити.

— Дурні, дурні, от дурні, — промовила вона, — ходім, — звернулася до Тані, — хай дообіднують.

І коли Таня з Фенею вийшли, Маруся, червона, як баклажан, ще силкуючись реготатися, крізь сльози крикнула: —

— Підожди ж ти... Я тобі десять разів віддячу, ти мені будеш це пам'ятати!

— Ідіоти... Які ідіоти! Сядьмо. Правда, що я дуже змінилася, — сказала Феня, увійшовши до Мартинової кімнати.

— Так, ти дуже змінилася.

— Я вагітна. Ох, як це неінтересно і головне важко. Мені так все остогидло і... проте я не можу Івана кинути.

Таню дивував такий початок розмови.

— Я боюся, що воно, наше життя, буде таке ж, як і в цих ідіотів. І от, чорт його знає, бачу — Івана всі ненавидять, терплять його тільки через мене. Так же? — Так? А покінчити зразу не можу.

— Це так, Дехто його не полюбляє. Але він має свої хороші...

— І я... І я, Таню, не полюблю.

Таня бачила, що Феня або хоче щось дізнатися од неї, або висловити свій біль. Не дурно ж вона привела її сюди й перша почала про це розмову:

— Ну, ти щось же цінила в ньому, коли ви сходилися?

— Хто його знає, що. Фізично я його ненавижу. Хочеться іноді, знаєш, задущити його, коли він казється?

— Чим же ви живете?

Феня знизала плечима, поправила волосся і відповіла:

— Нічим.

Таня помовчала. Феня чекала на нове запитання.

— Все ж дуже чудний наш брат жінка...

Феня чомусь засміялася й сказала: — Ну, візьмімо його зовнішність: у нього, це всі знають, липкі руки.

Це так противно, коли липкі руки.

— Так що ж, я не доберу, примусило тебе жити з ним? Що в ньому хороше? Ну, може, він добрий, може розумний. Щось та є?

— Знаєш, що привабило! Сказати. Потилиця привабила, — і Феня знову дзвінко засміялася.

— Звичайно, я жартую. У нього, що правда, потилиця не така, як у всіх: трохи повна, трохи волосата, схожа на дошку... Обтесана якесь потилиця. Але це пусте.

Враз вона підвелася і по - чоловічому махнула рукою.

— Що там казати! я звикла до нього. І тепер з ким би не зійшлася, буде він не такий, не Іван. Він, що теж правда, противний, декому солодкавий, але він тільки вдає, ніби я в його руках. Дома він цілує мені ноги, спить, коли не хочу, щоб він лежав зо мною, долі, на половиках, і так далі. Такий він буває чудний, у нього такі, ну... такі прийоми, що кому іншому так подумати гидко. Я, хто - хто, а я знала дещо, але ніколи не думала, що буває таке. А нащо я тобі це кажу? Га, нащо? От скажена. Йбо я скажена!

Раптом Феня підійшла до Тані.

— Я людина зіпсована. І зіпсована через вас, через Мартину й тебе. Коли б не ти, моїм чоловіком був би Мартин...

Щось затреміло їй в горлі. І зразу ж вона взяла себе в руки.

— А яка б я йому жіночка була! Ти не пізнала б мене. А може... а може й ні. Скінчимо про це говорити. Ти давно бачила Прошку? Між іншим, це мужчина — про-
ститутка. Тепер, коли його посунули, він знову прийшов із своїм коханням. Ізнаєш
що? Ми сходилися і сходимося весь час. І Іван мабуть знає. Ну, кінець. Ходім.
Я, знаєш, і вагітна од Прошки. Але Іван про це ще не знає. Невесела тут життяха.
Ну, ходім. От психопатка я... Ой яка я психопатка!..

Над вечір Маруся з Федею помирилися. Федя дружньо поляскував жінку по плечах. Вона смикала його за чуба і вони багато сміялись.

Коли Феня та Іван йшли додому, Маруся вийшла проводити їх. Таня й Мартин частенько залишалися у Феді, коли всі розходились. Залишилися вони й цього разу.

Не минуло й півгодини, як почувся у дверях гуркіт. Федя зірвався одчинити двері. Маруся вбігла схвильована. Видно, вона багато бігла, бо сівши, кілька секунд не могла вимовити й слова. Федя стурбовано чекав пояснень. В цю мить всі згадали про Настю.

— Що таке? Що трапилось?

— Заспокойся і розкажи.

— Заспокойся і розкажи.
Маруся розказала. На неї напали собаки й ледви не звалили з ніг. Вони гавкали на якусь жінку і потім, коли підійшла вона, напустилися на неї. Вона бігла увесь час. Їй мабуть розірвали ботинки. Боже, кров на руці!

Вона показала руку. На рожевому тілі великого пальця невеличка ранка. Видно собака царяпнув зубом. Ясна кривава смужка завдовжки з булавку. Моментально ж Федя замазав її йодом. На ботинку, на місці, де випинається кісточка, крім піддався аж до сивулати середини.

Федя розлютувався так, що хотів іти з кочергою бити тих проклятих собак.

*
* *

— Як тобі подобаються вчорашні переживання Марусі? — спитала Таня
Мартина увечері другого дня.

Мартин увечері другого дня.
Мартин нічого не може відповісти, бо нічого надзвичайного не помітив. Все як і щодня.

— А я гадаю, що то була гра.

— Про що ти?

— Про собак.

— Про собак.
Мартин аж скрикнув.

— Як?! Ти думаєш, що вона брехала? Чекай, Таню. Навіщо ж це їй?

— Як?! Ти думаєш, що вона брехала? Чекай, Таню. Навіщо ж це ти?

— Їй треба було обставити справу так, щоб він турбувався. У неї не було іншого виходу.

— Чого ж вона не вигадала, що її ледве не зігвалтували, а приплела собак. Невже вона так ловко грає?

— Того ж вона не знала?
Невже вона так ловко грає?
— Того, що це легше. Там треба більше знати, щоб не збитися з тону. А це легко. Вона трохи злякалася, йдучи додому, настроїла себе і потім грала. Крім того вона й цім досягла, чого треба.

— А дряпина на руці й ботинку?

— Це вона зробила сама.

— Це вона зробила сама.

Мартинові не вірилося. Таня сказала, що вона помітила все зразу ж, як побачила Марусю. До того ж Маруся заплуталася, переказуючи історію.

— І Федя помітив це?

— І Федя помітив це?
— Помітив і підгравав її. І вона помітила, що він розумів все, але то нічого. Вони задоволені.

Мартин не зовсім розумів це. Йому було цікаво: що б сказав Федя, коли б він допустім натякнув про її гру?

— Він би зненавидів тебе.

— Але ж він при мені лає її?

— Все одно. Спробуй, і він не захоче з тобою говорити. Може вона сама скаже йому, може він сам знає, а скажи ти — і буде скандал.

— Чудно, — замислився Мартин, — якесь дурне самообдаурювання.

— Нічого не зробиш. Він не думає ні про себе, ні про неї. Отже, вона турбується коли не про обох, то хоч про себе. Чисто бабський метод.

Мартин дивувався, odkривалися нові дивовижні вчинки людей. Це нове було погане.

— Ні, живучи з такими, як вони, й сам зробишся такий. Не хочеш? То тікай мерщій од них, як од чуми і попередь інших.

XXIX

Шумів дощ. Холодно.

Ховали Ганну Павлівну.

Дядя Яша сидів у чистому, старого фасону, піджаці. Давно не одягав він його. Було таке враження, наче цей піджак хтось натягнув йому на плечі, а носій і не помітив цього.

Важко було вгадати, про що він думав. Він розгубився. Він мабуть чекав на чудо. Тоді і не треба буде робити того, над чим із захопленням клопочуться чужі і аж ніяк не потрібні йому люди. Задумливо, мов хворий, дивився він у вікно на косі ниточки дощу. Аж коли його покликало до труни, він наче прокинувся, наче вперше побачив ті зміни, які трапилися після смерті дружини.

Він попрохав всіх вийти з кімнати. Таня побоювалась, але вийшла. Дядя Яша став біля ніг тіла і довго не зводив очей з лиця померлої. Руки, складені на животі, лежали не так, як треба. Одна ніби спустилася нижче. Він поправив її. Рука була тверда, немов дерев'яна. Він жажнувся, коли вона прийняла знову таке ж положення, як секунду тому. В цю мить він згадав: завтра йому одержувати гроші.

Зробилося соромно, немов отут, коло труни, їй, вже неживій Нюні, він збрехав.

Став навколяшки, притулився головою до ніг і закам'янів.

Таня не одійшла від дверей, бачила все. Не зважаючи на те, що він прощався, вона увійшла заспокоїти дядька.

— Якись жінки, чужі тут, як ворони, під руки ввели Марію Мойсеївну. Ця плакала, щось говорила, хрестилась. Вона стояла, одхилившись назад, наче втягли її сюди силоміць. За декільки днів, як казав лікар, вона, коли б не хвилювати її, змогла б ступити десятком кроків. Не раз вона поривалася сказати щось дяді Яші, а він не помічав її. Нічого, крім хіба жаху, це прощання з родичкою Марією Мойсеївною не дало. Її одвели в кімнату, де не можна було вивести смороду. Смерділо навіть тоді, коли годинами були відчинені вікна. Сьогодні ж надворі було вогко, і лікар заборонив відкривати квартиру; сморід висів густий, непроникливий, важкий.

Марія Мойсеївна звеліла дівчині вийти, а сама з - під подушки витягла клунок. На споді під манаттям у хустці були гроші. Вона взяла на півпляшки і гукнула дівчину. Гривеник дівці за роботу.

А коли дівчина побігла, вона витягла з манаття недопиту пляшку горілки. Припулюючи до губ пляшку, вона ковтала доти, доки треба було передихнути. В пляшці лишилося менше чвертки. Вона заткнула корок, але передумала, випила до дна. За хвилину вона заснула.

Час вже виносити її труну. А дощ, як на лихо, сіється та й сіється, дрібний, теплий. Чекати, поки він стихне, річ марна. І це розуміють всі, крім дяді Яші. Він не дозволяє виносити труну на дощ. Довго Таня вмовляла його. Аж ось труну винесли, і дядя Яша вийшов на подвір'я. Вже пахло осінню. Пожовкле мокре листя.

Два дні він не ходив на посаду, не пам'ятає, чи виходив із хати, то й дивувався такій зміні в природі.

Життя таке ж сумне, як і осінь. Лист посиплеться, як дні того життя. Впаде сніг, накриє листя. Воно вмере. Одійдуть дні. І от, десь тут кінець усьому.

Сьогодні треба поховати Нюню, завтра забрати зароблені гроші, а потім... потім... йому нічого робити.

За труною йшла невеличка купка людей,— переважно жінки знайомих рахівників, діловодів, конторників. Ніхто не плавав.

Нараз йому виникла думка: спинити цей сумний похід, витягти Нюню і ще раз глянути їй в лице, доторкнутися до коси. Нюня змінювалась із кожним днем, а коси, як на сміх, лишилися міцні, такі ж товсті, блискучі, молоді. Але хіба можна зробити це тепер, коли Нюня не його?

Од Таніної руки було важко йти: замість підтримувати його, вона сама почепилася на руку. Та сказати їй про це він не насмівся. Спустивши голову, дивився під ноги на землю.

В ухо заскочила крапля води і колола й холодила правий бік голови. Вмиваючись траплялося так. (Не такі вуха, як у людей, все не так, як у людей). Було неприємно. Він швидко обертався на одній нозі, мотав головою і краплі виливалися. Не зробиш же так зараз? От біда! Ця крапля в таку хвилину. Що було зовні, одійшло в туман, і він прислухався до болю, тупого, холодного болю.

Все чулося наче здалеку. Спіткнувшись, він ледви не впав. Таня таки держить його.

Якась жінка од близької хати підходила до труни. Він не бачив її обличчя. З-під її хустки вибивалося пасмо русьвого волосся. У дяді Яші стислося серце, радісно защемило. Він смикнув рукою, немов щось падало, а він хотів підхопити те щось, але не встиг. Ледве не скрикнув. Легко штовхнув ліктем Таню і захолюнув. Перед собою він бачив Нюню, Ганну Павлівну, свою жінку. Він так напружив свій зір, що в голову вкололо, як голкою.

Зупинився, здивувавши Таню мертвою блідавістю лица і впертих в одну крапку гострих зіниць.

— Що таке, дядю?

Він відповів не зразу.

— Що таке, дядю?

Дядя Яша затулив обличчя рукою й трохи нагнув голову. Так роблять люди, коли в лице їм направляють „зайчика“. Таня смикнула його за рукав.

— Я помилився... я думав, що то вона.

— Хто вона?

Їй промайнула думка: — Чи не збожеволів дядько?

Він показав на жінку з руським волоссям.

— Нюня.

Таня глянула.

— Яка Нюня? Розкажіть толком?

— Як Нюня...

— Вона не схожа. Заспокойтесь...

— Волосся... Волосся...

Вернувшись додому, Таня застала в хаті Мартина. Він вже з годину чекав її. В день похорону прийти до Тані примусила його новина: піймано злочинців, що згвалтували Настю.

Дядя Яша не відповів на привітання.

Мартин, побачивши, в якому він стані, хотів йти. Піджак висів на ньому, як на кілочках, і був дуже короткий. Рукава, як і манжети старомодною сорочки, були широкі, і руки коло костей наче висохли. Сівши за стіл, він забув скинути кашкета. Він нагадував людину, яка нашвидку забігла до ресторану, швиденько збирається поїсти і тепер нервує, бо десь там забарились із його порцією. Мартин вловив ворожий погляд його. Дядя Яша наче збирався щось робити і цим поглядом помацав Мартин. Чи міцно, мовляв, ти сидиш, чи можна тебе атакувати?

Глянув на Таню. Вона стояла мовчки. Їй треба багато сказати Мартиніві, але не при дядькові.

Дядя Яша спустив голову, насутив брови й заплющив очі. Враз він глянув на Мартину, перевів погляд — мов ниткою провів — до Тані і глухо, так глухо, що Таня злякалася голосу, спитав:

— Ти скоро проженеш цього босяка?

З несподіванки вона тільки глянула на Мартину.

— Як це?

Мартин теж не знав, як поводитися.

— А так.

— Що з вами?

— Ні, що з тобою? Ти що ж собі думаєш?

Він підвівся, підійшов до неї і взяв її пальці. Рука йому тремтіла.

— Таню, кинь їх. Як же це?... Цього не може бути.

Таня знизала плечима й глянула на Мартину, чекаючи допомоги. Дядя Яша глянув на її плечі, на її очі, на Мартину, наче зрозумів щось, кинув руки і вибіг до другої кімнати.

— Що з ним? — спитав Мартин.

— Не знаю.

— Він якийсь чудний.

— Він самотній і... зненавидів тебе. Тобі не слід би сьогодні приходити.

Мартин потер долонею шоку.

— Я не міг не прийти. Ти не знаєш, що сталось?

— Що?

Мартин, збиваючись, розповів. Знайдено тих, хто зівалтував Настю. Кров на лиці й руках у неї було от чого: одному з хуліганів вона одкусила ніс. Він з села, за станцією, працював тут. Другий також тутешній, комсомолец. Допоміг розкопати цю історію Іван Чайка. Але це не все... Такий сором! Така ганьба! Всі ремствують: вони, ті троє, зробили те не самі, ініціатором знаєш хто?

— Хто?

— Прощка.

— Прощка?! — скрикнула Таня, — не може бути! Я не вірю! Це мабуть помилка!

— Ні, не помилка. Це його робота, і я вірю...

— Але як же так? Чекай, тоді ж він одігнав бандитів.

— Це була гра, симуляція.

— Ну, що ти скажеш! — сплеснула руками Таня, — Ні, щось тут не так. Прощка — і такий злочин.

Вона була переконана, що тут помилка. Мартин навіть не смів нічого сказати. Він хотів кудись бігти, щось робити, він щось знав, йому треба, неодмінно треба бігти. Зараз же бігти.

— Нічого ти робити не будеш і нікуди не побіжиш. Це помилка. Це виявиться. Заспокойся і посидь зо мною.

Вже темніло. Сидіти в кімнаті більше не було сили. В сутінках дядя Яша чув якесь шарудіння. Було страшно. Він витяг гроші. Було щось із два карбованці. Він узяв паперовий карбованець, а лишок поклав під газету — місце, де він і Нюня завжди ховали гроші. Так робив він кожного разу: брав скільки треба, а решту залишав, щоб не потратити всіх.

Тепер він нічого не збирався купувати, але гроші взяв.

Потім, одягнувши піджак, він вийшов на вулицю і пішов. Він не знав, куди він іде. Спереду світилося в чийомусь будинку. Червонуваті плями вікон, перетяті чорними хрестами рам, були в темніні єдиними вогниками. Він ішов на їх. Що ближче підходив він до тих вікон, то більше опановувала його свідомість, що йому треба сховатись від дощу.

Він вже десь уступив у калюжу й набрав у ботинок води. Вогонь світився в клубі. Він зупинився, щоб іти назад. Несподівано почув музику. Він прислухався. Хтось грав на роялі й мандоліні. Дядя Япа підійшов до дверей, одчинив їх, увійшов. У коридорі він скинув кашкет і став. Іти далі він боявся. Та й не треба було йти.

Музика знайома, стара, й сумна — закінчувала цей день.

Аж тепер він почув, що вода з потилиці, вже тепла, нагріта тілом, потекла по під сорочкою на спину. Витяг він хустку, витер шию, лице й волосся на потилиці. Хустка запахла мокрим пір'ям. Пригнувся, прислухаючись, і застиг, ловлячи кожну нотку мелодії.

Йому хотілося заплакати. От дійде те сумне коліно, й він заплаче. Але несподівано гра скінчилася, і він, налитий тугою, але вже спокійний, одійшов од дверей. Знову його обдало дощем. Тепер він ішов до Соні Березницької пити пиво.

XXX

Чайка повертався додому похмурий і на вигляд злий. З його плянів все виходило не дуже гладко.

Думав він про Настю.

Минуло три тижні, як він найшов її в місті й привіз до себе. Хвора, знесилена дівчина спочатку боялась його.

Вона мало спала.

Тепер от довірилась, звикла ніби.

Чайка заробляв чимало, та, живучи сам, неекономно витрачав гроші. Першого дня Настя нічого не робила. Вона знала, що Чайка взяв її до себе не дурно. Його сурорі очі й голос скоро перестали лякати її. Ця людина, бачила вона, не кине початого, поки не доведе до кінця. Коли ж кине, то кине, випробувавши всі заходи. Вона йому потрібна.

І хоч вже набралася лиха з Прошкою, хоч і сиділа вона, як у тюрмі, хоч і не думала з'єднати життя своє з Чайкою — все ж немов яка сила держала її тут, і вона навіть не намагалася тікати. Вона відчувала, як день від дня поверталася до неї сила, і була певна, що зможе не датися Чайці, коли він буде почне в'язнути.

Та, дивна річ, Чайка поведився так, наче її тут і не було. Спочатку він і не розмовляв з нею, начебто й незадоволений з її присутності.

Вона спитала, чого вона сидітиме тут, склавши руки.

— Сиди й нічого не роби, доки виясниться діло. Можеш вибрати книжку он на полиці й дивитися картинки. Увечері сьогодні - завтра схожу до твого батька, а потім до Мартина. Ти виходити не виходь.

І вона сиділа, не виходила.

Хазяйським оком помітила Настя, що не все на своєму місці.

— Іла сьогодні що? — питав він.

— Ні.

— Не Іла? Хм! Чого? Я ж одслав для тебе сало й хл б. Ти їж, Настю, їж,правляйся. Без їжі не можна.

Від поверхового огляду Настя перейшла до глибшого. Плита була справна. Улітку, видно, чистили сажу, бо душники коло ходів тільки раз побілено глиною. Ще на весні Чайка вибрав жужелицю, бо колосники чисті. Користується більше примусом. Три дерев'яні ложки, три виделка (брудні) з чорними колодочками: старе сало. В кладовці в кошику під лушпинням картопля; на полицях макітерка з солоними огірками; три капустини з підгнилим верхнім листом на одній. Синенький, з блишаним дном, чайничок, сковорода, казан. Чайка, як видно, іноді сам варив собі їсти. Пахуче мило. Це куплене для неї.

Вона роздивлялася, згадуючи щодня повторювані його слова: їсти треба, бути в хаті своєю, не стидатися. Уночі він спав, як забитий, хропучи так, що Настя прокидалася.

Так помалу вона заспокоїлась, спочила. Згодом схотілося віддячити йому, дуже захотілося робити.

І от вона не витерпіла: намочивши ганчірку, вона золою почистила виделка. Це не задовольнило її. Швидко з охотою почистила вона й примус. Тепер, коли чистенький, мов новий, він стояв на плиті — аж кімната пояснішала. Чайка, як прийде, зрадіє. Він проте не виявить своєї радости. Вона сіла й запишалася з своєї роботи. Мідь чиста, а не блискуча. Сухою ганчіркою вона потерла по стіні й глина з успіхом замінила крейду. Примус аж сміявся.

Так, вже не стежачи за собою, вона позамітала в хаті, зняла павутиння з стін, витерла порох з ніжок стола, з стільців та полицок.

А минуло тільки півдня. До вечора сидіти без роботи — не по ній. Вона згадала батька. У хаті бруд, в хліву мукає голодна „Рябуня“; Христа лежить голодна, самітня; батько журиться, ледве ходить, постарів, зробився десь схожий на шматок старого, сивого кожуха. Почавши робити, без діла всидіти Настя вже не могла.

І от вона заходилася варити суп. Начистила картоплі, затопила. Пах підсмаженого на цибулі сала сразу ж вигнав пах цвілі та вогкості. Чайка прийшов і, побачивши все це, посміхнувся.

— Ну, от у мене й хазяйка.

Настя мовчала, як покоївка. Мовчала, як сипала їсти, мовчала, як він сірувати, вперше веселими очима, поглядав на примус, виделка, стіни. Радісний вогник не сходив йому з очей.

А коли він поїв, і коли, здавалося, ні йому, ні їй нічого було робити, вона спитала.

— Ти підеш сьогодні до мого батька?

— Піду.

— І до Мартина?

— І до Мартина.

Коли він виходив, вона, знаючи, що ці слова таки дійдуть до батька, промовила:

— А я все одно помирюся... Прийду, хоч що він скаже.

— А з роботою як?

— Коли буде та робота...

— Буде.

І вона засунула за ним двері.

Старий будник із Чайкою про Настю не схотів і балакати. Він і бачити її не хотів. Сам він так знесилів, що не міг вже виконувати своїх обов'язків. Незабаром він змушений був кинути будникування. Новий будник привіз молоду жінку і поки Архипов звільнить казенне приміщення, сів у хаті край виселка. Влаштувавши справу з посадою, новий будник поїхав на колію, а звідти повернувся пішки, ведучи корову. Добра корова в нового будника! Правда, не краща за „Рябуню“ Степана Семеновича, не сementалка, „німка“, але корова таки добряча, молода, з короткими та тонкими ногами.

Зажурено дивився старий Архипов, як на його очах будовано нове хазяйство.

Христа, як і завжди, лежала або сиділа, нерухома, мов привид, мов думаючи одну важку думку. Тепер, часом не доідаючи сам, Степан Семенович все ж слідкував за нею, годував, переодягав, перевертав її. День від дня було важче й важче. Коли б була Настя, він знав, вона дала б раду. Та й не було б такого лиха. Вона часто виходила зустрічати поїзд, розкладала камінці.

Заробила б десь Настя.

— Не кажи мені нічого. Вона не моя дитина. Над нею прокляття боже. — Піддалася плоті і як собака... Реби з нею, що хочеш. — Так відповів він Чайці.

Ці ж слова часто повторював він на самоті, коли думав про своє лихо. Навіть коли б Настя прийшла до нього, впала перед ним ниць, просила б його, — навіть тоді він одштовхнув би її.

Чайка вислухав, промимрив собі щось під ніс і пішов. Старий оце дізнався, що Настя знайшла притулок у Чайки, дізнався, що їй шукають роботи, і зненавидів Чайку.

Хлів збудований із старих ппал та насипаний гноєм та землею, розділили на дві половини. Тепер за перегородкою стояла й „німка“. Нова господиня щоранку, опівдні й увечері, виносила в блискучій цеберці тепле молоко — „німка“ з місяць, як отелилася. Степанові Семеновичу хотілося затулити вуха, коли чулося знайоме торохтіння перших цівок молока об дно цеберки. Коли нікого не було, він ходив дивитися, чи на довго вистачить корові січки. Сіно вийшло вже давно. Висівок на три дні, січки на якийсь тиждень. Почалися дощі. Паша нікудишня. Та й корова на останнім місяці — годувати треба обережно. В тьолі — затримка, корова видно погуляла пізніше, ніж вгадували. Він тулив долоню до черева „Рябуні“ і дожидав. Плід ворухився під теплим тілом і, здавалося, хотів прорвати бік. До тьолу лишалось не менш місяця.

Вночі старий крадькома брав жмінку замішки з чужих ясел і кидав „Рябуні“. Ця жмінка допомагала корові стільки, скільки одне зернятко курці, а Степан Семенович довго не міг заснути і день блукав занепокоєний, бо йому здавалося, що як брав він ту жмінку, новий будник заглядав у хлів.

Вже він догадувався, чим скінчиться все. Вже попродано кури; настане день, коли одведуть „Рябуню“.

Так і було.

Корова жалібно мукала, худла. Не міг дивитися Степан Семенович, як вона, розумними своїми вічми оглядаючись, дивиться на його руки, коли він увиходив до хліва. Він продав її.

Йому дали добрі гроші, але він плакав за коровою.

Чайка не приходив. Од людей Архипов довідався, що Настя працює. Визби-рус породу. Влаштував її, нібито, Мартин.

XXXI

— Давай говорити одверто. Так же не можна далі жити. Це ж мука. Мука... Ти мовчиш, коли треба говорити, а потім чіпляєшся до дрібниць. Ми зійшлися ж, щоб будувати життя, своє власне життя. Ну, а для чого ж ми зійшлися? Я гадаю, людина з людиною сходиться, щоб іти нога в ногу, поповнювати один другого, бути щасливими, радісними, щоб уникати страждань, а коли вони є, то разом зносити їх. У всякому разі наше спільне життя не повинне бути тягарем для обох.

Федя гвіздком прошмалював дірки в дошках — робив ящик для радіо.

— Ну що ж, коли ти почала, то давай. Нам треба поговорити одверто... це ти правду кажеш. Вже давно пора, давно.

Він був стомлений вічною гризнею. Знав, що розмова тільки на деякий час розрядить важку атмосферу. Вже не раз думав він про розвід. Тільки в цьому бачив він єдиний, цілком безболісний вихід.

— Про що ж ми будемо балакати?

— Ти сам знаєш, про що.

Федя подумав і сказав:

— Так, у нас не клеїться, Марусю. Ніяк не клеїться. Видно, ми були дурні.

Маруся вже заздалегідь продумала розмову і злагодилася бути спокійною. Її турбувало одне: Федя розлютиться, почне драти на собі волосся, кричати, вдирить ногою в двері й вискочить.

І на диво він спокійний. Він навіть не маршує по кімнаті, що він часом робить, передбачаючи неприємну розмову, а сидить собі, гріє на примусі гвіздок та й все.

— Ти вже щось надумав? — спитала вона.

— Ні, а ти?

— І я чі. Давай, виходить, думати разом. Це іноді буває корисно.

— Хоч раз подумаємо.

— Що ж... стосується це обох.

Маруся почала. Вона говорила до червечіючи, то нервово, перебираючи пальцями шпильки. Сьогодні вона рішила виправдувати себе. Тепер Федя вислухає все. Кілька хвилин Маруся говорила таким тоном, наче вони вже розвелися і тепер зустрілися тільки для того, щоб поговорити, як кінчити справу офіційно.

— Я знаю тільки одне. Розрив неминучий. І тобі, й мені ясно — жити так далі не можна. У нас, видно, незгода, ми ніколи не поділились думками, ми ніколи не побалакаємо. Я не знаю, що думаєш ти, які твої пляни; ти так само не цікавишся моїм духовним життям. Зіходимося ми тільки в ліжку. І от я дійшла до висновку — це животіння, а не життя. До нас, — я бачу ж, до чого йде, — скоро не будуть ходити люди; ми починаємо жити, як черв'яки.

— Ти що ж... просиш од мене жертви?

— Як тобі сказати?... нічого подібного. До чого тут жертва?

Враз лице Марусі так скривилося, що Федя розгубився і поліз пальцем в чуб.

Він піддався, отже Маруся не заплакала. Вона грубо й злісно смикнула його за рукав, застерігаючи, щоб він не вставав.

— Сиди! — майже не розкриваючи рота звеліла вона, — і губи їй зробилися негарні, криві.

Федя почув себе роззброєним.

Маруся підвелась, склала пальці в кулаки й тупнула ногою.

— Негіднику! Нікчемо! Тюхтій! Що ти робиш зо мною?

Вона вчепилася йому в плече. По щоках потекли сльози. Федя бачив, як кров'ю наливалось їй лице, як воно пухло, мов од укушення бджоли.

— Що ти зробив зо мною?! Як тобі не соромно?! Я думала, що ти людина, а ти міх, ненажерлива корова. Розвід! Розвід! Я хочу розводу! Я не хочу бути... для задоволення потреб такого ідіота, як ти. Чуєш?

Федя, не встаючи, зібгався, поменшав і зблід. Ніби чекаючи, що зараз, після цієї зливи слів, вона кинеється дряпати лице, він трохи одхилився.

— Тільки вночі я розумію тебе! Тільки вночі я потрібна тобі! Тоді... а до того... до того?!!

Вона впала головою на вишивану подушку дивана. Якусь хвилину вони, — він сидячи мов здивований, а вона сховавши голову в подушку, — не рухались.

— Що ж це таке! — промайнула йому думка, — невже я справді такий поганий?

— Ні.

Він не пригадує, щоб қолись зробив погане.

— Ні, він не такий.

Федя почував себе ображеним, а що образа була незароблена, — зробилося трошки легко, навіть приємно, як бувало за дитинства, коли він з доброї волі відповідав за чийсь провину, а відповідати доводилося власною шкурою.

І йому зробилося шкода її.

Він хотів погладити їй плече, торкнувся до нього, але не погладив, не насмілювався.

— Марусю, Марусю, — узяв він її за руку, — чуєш ти? Кинь... Ото. Маруська, от чудачка... чудна їй - бо.

Вона заплакала ще дужче, бо в цю мить він був ніжний, як ніколи.

Федя згадав афоризм Войкова про борщ, згадав розмову з ним. Коли вони балакали по - душам. „Сантименти“, „нюні“, „а ти будь мущиною“, „твоя лінія“. І одразу ж, як запалений бензин, спалахнує у грудях і звився до гори, налив м'язи, голову, всю істоту — гнів. Він міцно, так міцно, що, здавалося, смикони він, і в руках залишиться шматок її тіла, схопив і сіпонує її за руку.

— Встань! Чуєш? Я тобі що кажу?!

На нього найшла одна з тих хвилин, коли він, щоб не зробити лиха, тікав геть. Він подивився на кулак. Рука тремтіла. Федя подумав: якщо вона зараз не встане, я двину її скільки сили.

І він нагледів місце, куди бити. В шию, де трохи піднялося волосся, коло правого вуха. Маруся підвелася й глянула на нього. Була заплакана з спухлим лицем, червоними оченятами. Долішня частка лица скривилась, була мокра від сліз і посіпувалась коло губ, а губи теж напухли; шез їх обрис. Ударом кулака хотілося з цих губів, з цього синявого лица збити гідке.

— По твоєму я валяю ду - ўрня?..

— Валяєш. А я не дурень! Годі!..

Лінії лица збігалися в гідку гримасу, наче м'язи були на пружинах, а ці пружинки хтось потягнув. Встала.

— Ти чого на мене кричиш?

— Бо ти дура, — і подумав: — кінчати, так кінчати зараз. — Ти хотіла говорити?

— Хотіла.

Тепер Федя почував у собі силу.

— Заспокойся, не дитина. Каж, який маєш вихід.

І дивно, Маруся сказала йому, що розвід — річ зайва, що вона думала більше, ніж він.

Не ждала вона такого виходу. Не поміркував він над тим, як зберегти спільне життя, поліпшити його.

Чому ж всі люди як люди. От він не думав над цим. Він працює, а вона сидить дома і виконує чорну роботу, роботу, яка нічого не дає ні розумові, ні серцеві. А коли часом між ними пробіжить чорна кішка, їй боляче — вона „їждівенка“.

Федя слухав уважно. Повчаюче - лагідні слова жіночій мов підмивали ґрунт під ним. Йому було соромно за себе. Він вже знав — „верх“ буде її.

— Ми не шануємо один другого. Факт — у нас немає спільних інтересів. Ми турбуємося про речі, вбрання, а головного в нас немає. Я знаю, я тобі надокучила, з радіом, наприклад, але скажи, Федю, хоч раз ти допоміг мені, хоч раз заглянув у моє життя? Може це саме радіо цікавить і мене? А про інститут ти подумав? До Загу ти обіцяв влаштувати все; а тепер? Ні, єдиний вихід от який: нехай кожен робить, що хоче. Цікавишся радіом? — Будь ласка. Роби все, що тебе задовольняє. Я так само. Даймо волю один другому, а потім подивимось. Може так ми будемо людьми і може ми вивчимося шанувати людей у собі. Але, звичайно, не порушувати... загальних інтересів і не перевищувати загальних норм.

Такий вихід найшла Маруся. Якщо не допоможе — то тоді вже розрив. Хай тоді кожен іде своєю дорогою:

Федя не міг думати, він зразу ж погодився з жінкою.

— Це ти правильно надумала.

— Іншої ради немає. Я даю тобі волю. От. І сама я також вільна. Завтра... я їду на станцію до матері.

— Їдь.

Так вони помирилися. Тої ж ночі Федя думав: — А й справді трохи я винен. Чого мені брикатися? Жінка в мене хороша. Добре жити, коли тихо, коли ніяких скандалів, як тепер.

І він почав у думці здавати свій проєкт, здав його, зробився інженером, дістав гарну посаду. Він заробив чимало грошей, купив багато речей, і от прийшов додому, де зустріла його любляча вже вагітна Маруся. Вони обідають, сидять на дивані, гомонять і Федя з насолодою докурює пахучу цигарку вищого сорту.

Федя щільніше тулювся до стомлено - спокійного, але теплого тіла жінки. А коли він стис її і вона прокинулася, Федя притупився щоким до грудей і промовив:

— А не міг би я жити без тебе, Маруська.

- Та невже?

— Не міг. А правда, хороше життя?

— Хороше.

І в темряві Федя розповідав їй, як говорив він з Мартином, як дивиться на все він.

— А, Мартин твій!.. Він каже те, що думає Таня, а її я терпіти не можу. Давай не говорити про них.

Уранці ж, умиваючись, Федя хвалився Мартині:

— Ні, це розумний вихід. Як ти, га? От після всього, поклавши руку на серце, скажи мені, Мартине, ти віриш в це? Тільки одверто, ну?!

Мартин дивився на його чорне волосся, на заспані очі, втомлене лице.

— Ні.

— Ні? Не віриш? Ех, ти, крокодил. Як же це? Знаєш, скажу я тобі, як товаришеві, кращої жінки за Марусю мені не треба. От. А ти, друже, не проморгай Таню. Це людина. Вона тільки не звикла тут із нами. Крокодил!

— Я, звичайно, бажаю, щоб у вас наладилось, але у вас іноді виходить так чудно... Мені так аж бити хочеться вас обох.

— Та, та та. Ну, поживемо, як той казав, побачимо.

Не минуло й дня, як вони знову посварилися.

Обое бігали жалітися Мартині:

— Ти думаєш, Федя колинебудь радився, або як рівний з рівним говорив з мною? Де там! (Вона так любила говорити: „де там“). Ти думаєш, у нас єсть якісь спільні інтереси? Нема нічого. Або може ти гадаєш, буде толк з моєї пропозиції? Я певна, що не буде. Не буде, бо ти, Мартине, не можеш уявити, яка він баба. Сьогодні він згодився, а завтра буде проти.

Так говорила Маруся.

Федя, вертаючись із роботи, спочатку заходив до Мартина і, коли заставав, жалівся.

— Так. Діли. Не знаю, що мені й робити. Немає між нами, сказати б, спайки, чи що. Ти знаєш, я вже замучився.

Він радив Мартині:

— Не женись. Ти думаєш, Таня така й буде? Ілюзія. Буде така ж баба, як і всі. Їм треба вирізати мозок і хай залишаються машинками, варстатом для наших потреб. А державі хай родять салдатів. Оце й всі їхні функції.

— Тобі, я бачу, допекло. Розійшлися б ви та не мучили одне одного.

— Ну, це вже не твоє діло. От!

Раз і назавжди поклав Мартин не втручатися в їхні справи.

Як сказала Маруся, що буде їхати до матері, так і зробила. Якось уранці вона почала збирати речі, нічого не кажучи Феді. Та Федя й не мав нічого проти. Він надіявся спочити.

Зібравши речі, Маруся підійшла до нього й сухо сказала:

— Я їду.

— Ідь, — відказав він і подумав: — Побачимо, що з цієї каші вийде.

— Прощайте, — кинула Маруся й швидко вийшла.

Федя не пішов працювати, ліг спати і спав до третьої години. Вставши, він купив собі ковбаси і їв стільки, скільки міг з'їсти. З цього дня ходив він веселий, пританцьовував, жартував. Сидів здебільшого в Мартинівій кімнаті, покуруючи „Кубу“. Марусю він ненавидів. Про це він так усім і сказав.

— Мені, виявляється, товариші, треба було женитися так, як вам, Таню, вмирати. Їй - богу, я як на світ народився. Ну, а ви крокодили? Ех, ви!

Увечері він з - під ліжка втягнув скляницю з варенням і їв його столовою ложкою, як борщ, аж поки починало пудити. На столі з'явилися шкідці, старі проски, пляни, сині схеми, фондо, туш.

А минув тиждень — і Федя засумував. Раз - у - раз поглядав він у вікно. Чи не промайне знайома постать? Прислухався. Чи не торгає хто клямуку? Як не ва-

гався, а таки написав він жінці листа, суворого листа, де він спокійно показував, що їй чегайно треба бути вдома. Надворі осінь, а їм треба лагодитися до зими. Добра господиня сама б знала, де її місце.

— Чи годиться посилати такий лист?

Він перечитав його, взяв червоний олівець і вздовж по чорному вивів:

— Жагуче цілую мільйон разів. Ідь, ідь, ідь.

Він написав, як сумно йому без неї, як нудить він світом, як блукає порожніми, без неї, кімнатами й не знайде собі місця. І хочеться йому, щоб була коло нього вона, вічно його Маруся. Її тіло гаряче й рідне він бачить і обіймає уві сні.

Якось вже не хочеться Феді заходити до Мартина. Хай там погомонять без нього, а він трохи попрацює. Чого до їх іти?

XXXII

По жінчиній смерті дядя Яша не заходив до Марії Мойсейівни. Він хмурився, коли Таня згадувала про неї. Він і з Танею розмовляв не дуже охоче.

На нього страшно було дивитися. Запалі очі покрилися тонісінькою сивуватою плівкою і стомлені, як перед сном, нічого, здавалося, не бачили.

Марія Мойсейівна лежала й думала. Коли треба було, вона гукала Таню. Дівчина - доглядачка зловживала довір'ям і дуже часто відлучалась, кидаючи хвору саму. І часто, коли вона гукала, а в хаті був тільки дядя Яша — він усього три рази ходив на роботу — і не приходив, — на неї насувався жах. Настирливіш лізла думка про самогубство. А тепер вона наважилася виконати вирок.

Таня вже працювала в школі. Дитина бавилася або з доглядачкою, або з Федіною тіткою.

Марії Мойсейівни не заспокоювала горілка.

Коли якось з сірих днів осені прийшов один золотий, а Тані й дяді Яші не було, вона підвелася, спустила ноги з ліжка й витягла свій клуночок. Ноги ледве слухалися, одначе руки, повні руки, міцні в пальцях і хапкі, як ноги в гави, працювали. Піддержуючи себе, хапаючись за ліжко, табуретку та стіни, вона підсунул на середину кімнати стіл. Раз упавши, вдруге, хоч і з великими труднощами, вона таки вилізла на стіл. За хвилинку мотузка тліпалася петлею.

Одсунувши стіл, вона взяла кінець й стала ногами на ліжко. Вже раніш вона виміряла все, але хвилину міркувала над тим, чи не дістануть часом її ноги до підлоги, коли висітиме тіло. Ні, не дістануть...

Вона заплющила очі, всунула голову в петлю, зашморгнула і легко, обережно, мов у банну з гарячою водою, ступила з ліжка.

Сховавши папери, Мартин вийшов. Не заходячи додому, він хотів пійти до Чайки. Оце зараз він почув від Івана Кононенка новини. У Насті з Чайкою зміни. Старий пемирився — щось там Настя та Чайка ніби житимуть укупі.

— А в мене нещастя, — зажурено промовив Іван.

— Що трапилось?

— Та таке... не знаю, як його й назвати.

Сьогодні Іван не жартує. З нього не таке вже й базікало. Завжди балакаючи не до речі, трохи надокучливий — сьогодні він ходив, мов учаділий. Куточки губів спустилися, лице постаріло.

— Кажи.

— Розлад у нас з Фенею.

І він розповів, що Феня оце вчора виїхала робити операцію. Як він її не вмовляв, що че казав їй — не послуhalася. То була така, що хоч віршовки з неї крути, а то враз затялася, що й вагітна не від нього, не хоче й дитини тієї і так далі.

— Нічого не розумію, — розвів він руками.

— Як же ти, дурню, пустив її?

— Та хіба ж я пускає? І, розумієш, три місяці! Три місяці, а вона ще не родила й разу!

І Кононенко пішов од Мартиня прибитий, знесилений.

Настя поралась коло печі. Коло столу, трохи зігнувшись, сидів Степан Семенич.

Мартин привітався. Настя мала вигляд хазяйки і була задоволена. Мартин давно бачив її і тепер помітив, що вона трохи схудла. Але тепер, коли жар од плити кидав червоний відсвіт її на лице, вона була дуже гарна.

Мартин не гадав зустріти тут її батька, а тому не знав, як поводитися, що казати.

Архипов зупинив на ньому сірі свої очі. Так, так, помирилися й прийшли сказати лагідне слово миру.

— Ну, помирилися? — весело спитав Мартин.

Дочка й батько посміхнулися. Настя швидко одсунула чайник, що свистів і плював.

Увійшов Чайка. Привітався до Мартиня і зразу ж розпочав вискладати йому свою ідею (Чайка замість слова „план“ — тепер уживав „ідея“).

— Христі треба лікувати. Ну, а як же ви думали?

Йому ніхто не суперечив, але він все ж доводив своє.

— Неодмінно лікувати. Тавам треба було почати це сто год назад!

Він розказав, як, будучи у місті, вилазив усіх „спеців“ нервових хвороб і дізнався ось що: — Можна вилікуватися, тільки треба везти до Харкова. Там її оглянуть і зроблять такий гіпсовий... гіпсове таке ліжко. Вона там лежатиме рік. Лежати довгенько. Буває всяко. Вона може й не видужати, Степане Степановичу, а може й видужати. Але нам падати духом не слід. От і все.

Чайка жартував, потирав руки й весь час рухався.

— Чи не купити пляшку. Як усі? Як папаша?

— Можна.

„Пляшка“ вже в боковій кешені Чайчиного піджака. Мартин випив разом з усіма. Чайка розговорився.

— Папаша мені кажуть: — дитина. Ну, а що, як дитина? Ну й хай дитина. В чім річ? І вона боїться. Тут не в дитині річ. Ти певне розумієш, Мартине? У мене вже єсть...

— Ідея! Ідея така: старикашка піде до нас. Ми йому (він підморгнув Мартині й Насті) купуємо корову. Пасіть, годуйте, доїть, доглядайте. Ти, Мартине не смійся, ніякого багатства наживати ми не думаємо. Я не ваш брат молодий. Мені тридцять п'ять год і я дещо знаю. Сказано, значить подумано: подумано, значить зроблено. А ти довго житимеш у тому болоті? Папаша, ви видайте чарочку. Ну, так як тобі моя ідея відносно Христі?

— Ти молодець.

— Ото ж бо й то.

Ідучи від Чайки, Мартин зайшов до Тані. Постукав. Ніхто йому не відповів. Він обережно одчинив двері. Заглянувши в кімнату Марії Мойсейівни, він аж задревів. На мотузці висіла Таніна мати. Її лице, страшно скривлене, заніміло тоді, коли вона силкувалася видертися з зашморгу. Шкура од напливу крові зробилася темна, фіолетова.

Мартин зробив крок назад і зачинив двері до кімнати. Тихо, навщипинах, наче боячись, що Марія Мойсейівна заговорить до нього, він вийшов і швидко пішов додому.

Таня була в нього.

Залишивши Надійку, вони йшли до контори по дядю Яшу. Застали його одного. Схилявшись над закритою книгою фактур, він щось думав і не зразу обернувся, коли до нього звернулися. Повідомлення про смерть Таніної матері він сприйняв спокійно, а на Таню дивився, думаючи про щось інше.

— Ходімо! Ну, ходімо. Чого ж ви сидите?

— Нікуди я не піду.

І він не пішов.

— Ти тепер, значить, будеш жити з ним? — враз спитав він Таню. От про що він думав.

— Не знаю... Та хіба ж тепер про це треба говорити?

— Ну, йдіть. Ідіть уже! Чого стали?!

Дядя Яша кричав ці слова. Таня пильно глянула йому в лице. Ще ніколи такого не було.

— Що ж... доведеться йти самим.

Залишив контору дядя Яша аж тоді, коли постаті Тані й Мартина були коло будки. Схиливши голову, він тихо пішов у протилежний бік.

XXXIII

Він ішов, ні про що не думаючи.

Міцно заплющив очі і зробив кілька кроків.

А чи довго можна пройти так? Було враження, наче заколивалася під ним земля і він іде не туди, куди йому треба, не на станцію, а назад, до виселка.

Так ідуть сліпці.

Йому зробилося так важко, що він ледве не розридався. По лиці покотилися, колючи щоки, дві сльозини. Раптом він зупинився і глянув навколо. Він сподівався побачити Таню. Може племінниця наздогоне й поведе назад, скаже втішне слово? Нікого не було.

Жовтий лист упав навскісь, покотився до бур'янини. Дядя Яша підійшов і підняв його. На краєчку лист ще зеленів.

Дивно, наче вперше бачить він цей лист з його складною тканиною. Притулив його до щоки, подержав так, нагрів, і, одкусивши клаптик, кинув. Чого однак ніхто не йде? Він такий самотній? Невже ніхто ним не цікавиться?

Він почав пригадувати всіх знайомих. Ніхто.

Згадав тих, кого не бачив десять, п'ятнадцять і двадцять років, згадав померлих, і тих, які в житті пішли іншою стежкою.

Як рідко перетинаються ці стежки!

От перед ним його життя: дитячі роки, трудівник батько, трудівниця матір. Смерть батька, смерть горбуна брата, Таніного батька. Людина перед смертю згадує найдрібніші пригоди з життя.

Невже це його останні дні?

І він подумав про себе. Іде він неголеним, з тонким, прилиплим до потилиці волоссям. Руки зовсім повисли, бовтаються, немов їх вивихнуто. Іде він, і ніщо його не цікавить. Куди, допустім, ступне його нога? А як в яму?..

Що як повернути назад? Ні!

Там немає чого лишатися: Нюня вмерла, а Таня піде з тим чужим Мартином. Він аж тепер зрозумів, як ненавидів Мартина, як ненавидів останні оці дні.

Там все буде нагадувати і його непотрібне життя, і їх — Нюню й Таню, нагадуватиме ті дні, коли вони покинули його.

Ще повісилася ця божевільна!

— Покинути все.

І знову зупинився дядя Яша. Він бачить чорні купи вугля, що до їх як жилики потяглися сталеві рельси. Без злоби, майже не думаючи, він промовив:

— Будьте ви прокляті!

Крива стежка збоку вела через балку до станції. Ось уже лишається виселок, а обабіч дороги стоїть поламане кукурудзиння й чорне паліччя сонячників — наче пронеслась тут хуртовина. По той бік балки — дерева. Аж он, край лісу, од Зеленої Змійки одбігла грушка-дичка.

Він згадав, як колись у дитинстві він не пішов до школи, а з хлопцями гуляв у лісі. Якось вони піймали вужа. Такий хороший він, вуж. Вони не кусаються, як гадюки, і єсть у них вушка, подібні до клаптиків помаранчової шкоринки. Того вужа він упхав був у пляшку, а дірку обмотав хусткою. Пам'ятає, іде він, забувши про пляшку. Зненацька на руці, де пульс, легеньке дряпання. Він глянув, скрикнув і шпурнув пляшку. Вуж одсунув хустку. Після випадку з вужем, він не брав у руки не тільки вужів, а й черв'яків, гусені та жуків. Жаб обминав за три версти. Так, так. Як яскраво сьогодні згадалася ця пригода! Ніби все це було не півста років тому, а того літа.

Ось лісок. Стрункі молоді дерева. На багатьох червоне вбрання. Вони, знаючи, що йде зима, немов любуються на себе, і тому вбрання жагучих кольорів. Всі вони нагадують собою давні сумні й радісні дні молодості.

Він вже давно звернув з дороги і тепер, міркуючи, як знову вийти на дорогу, чвалав бур'янами.

Довго з непокритою головою він стояв, немов молячись.

Яке дивне життя тут! То шелесне листок, то тріпоне крилами пташка, то вітер війне в лице. Суне хмарка, сіра хмарка на голубому небі. Вона нагадує сорочку, що тоне в воді. Як тут гарно жити. І як чудно: за версту купи вугля, пил, люди, піт.

Гудок.

Дядя Яша похитав головою. Другий гудок. Він надів шапку і попрямував на станцію.

Дорогою з виселку йшло четверо людей.

Він почекав їх.

Коли підійшли — одного пізнав — Прошка.

Ближче й ближче. Людей п'ятеро — одного не було видно за чотирма. Що ближче підходили люди, то дужче дивувався дядя Яша. Охоронник з рушницею в руці вів Прошку і ще трьох. Одному обличчя перев'язане так, що пов'язка проходила через ніс. Снопід бінта вилазила вата. Що пов'язку зав'язали, туго, і що під нею не було того горбка, який повинен бути на місці носа, то можна було вгадати: носа того там і не було.

— Драстуйте, Якове Кузьмичу! Гуляєте?

І Прошка показав білі рівні зуби.

— Куди це вас? — спитав дядя Яша, відповівши на привітання.

— Планіда, дядя Яша, така... Планіда.

Вони пройшли повз нього, чудно посміхаючись, а він не знав, за що їх ведуть. На станції людей майже не було. Виблискували рейки, щезали за поворотом на підвищенню.

Вихід. Два коротких удари вкінці: — Йде — йде!

Як не силкувався, азгадати, відки буде поїзд, він не міг. А хіба не однаково? Він підійшов до каси й у віконце подав десять карбованців. Білета попрохав дати на всі. З ним сперечалися, не хотіли давати. Він не вимагав. До кінця маршруту за квиток взяли 8.40 — Загрібши у жменю лишок, він одійшов од каси. Голосно дивувався касир.

Білі клубки диму з'явилися за поворотом. Наче безгучно розривалися набілі. Ось вони ближче й ближче. Вже підходить потяг з зеленим паротягом. На грудях йому поблискує мідяна зірка.

Гордо зупинився.

Дядя Яша увійшов у вагон, який був перед ним і став коло вікна. Було видно виселок. Лежав він темнуватого - сірий, низенький, брудний. Де, їхня хата? Он там десь, на тім краю.

Паротяг гукнув і легко рушив, не скрипнувши колісьми. Дядя Яша висунув у віконце голову й руку. Ті, хто дивився на нього з станції, подумали, що він щось упустив.

Біль стис груди, бризнули сльози.

З очей, за деревами та рамою вікна, ховався виселок. Він метнувся до дверей, одкрив їх.

— Що це я? Що це я? — шепотів він, — та що ж це я?!

Він спустився на східку.

— Сtribнути...

Сіра стрічка кам'яців та жорстви змотувалась за останнім вагоном. Він розгойдався, але стрибнути не наважився, як не наважувався робити багато рішучих кроків у житті, бо поїзд уже минув станційні будівлі, дрібно постукуючи, підійшов до будки, коло семафора перебіг з другої колії на першу і гоніс легко, як молодий кінь.

Кінець

Амур - Н.- Дніпровське, 1927 — 28 р.

ВЛАДИСЛАВ БРОНЕВСЬКИЙ

ПІСНЯ ПРО ГРОМАДЯНСЬКУ ВІЙНУ

(Із вступу до поеми)

О, пісне, гнівна. Сміло виплинь.
Рви груди голосом охриплим.
Ти подмухом широким волі
Повій над містом і над полем,
І поривай серця нужденні.
Для нас ти слова хліб щоденний.
Криваве світло в томі історій.
О, пісне гнівна, ти в простори
Лети, лети до мого краю,
Розквітни там зеленим маєм,
Пливи, як хмарка над полями,
Де вільно скрізь, куди не глянеш,
Спади як роси на пшеницю,
Спалахни там, як блискавиця.
До фабрик йди, до гут, до штольні,
Громами крикни: встаньте вольні.
Дзвони як молот: рвіте грати
Серцями вдар:— то день розплати.

Як тяжко розмовляти з вами,
Як наболів я весь словами,
Але як сльози в очах висхнуть,
Я заспіваю іншу пісню,
І те, що вистраждав в коханні,
Спаде на ваші почування
Як квіти перших днів майових.
Та нині гнів є в моїм слові,
І коли я тепер співаю,
То лиш в надії, що з'єднаю
Мільйони серць в надхнений молот.
Щоб вдарити,
В кайдани, в голод.

З польської переклав С. Сакидон

ЗЕЛЕНА КАДРА

(Кінець¹⁾)

Усі ці клопоти довели його до того, що схуд і перестав усміхатися. Ціла ясність доброго, широкого обличчя зникла, і Венгляж почав шкодувати, що втік з війська. Коли раз став на тому пункті й раз сказав собі, що „не треба було втікати“, напрямом усіх міркувань повернувся інакше. Прийшли заміри кинути замок і Мерішку, з'явитись до першого жандармського поста, прийшли роздумування, щоб це було якби повернувся до Зеленої Кадри і т. інш. Почав тепер критись з думками від Мерішки й старого, почав уникати їх, ходячи постійно десь по горах чи висиджуючи цілими годинами на дерев'яній башті замку.

А Мерішка щось передчувала. Дивилась на свого велетня пронизливо й спостерігала.

Одного вечора помітила, що з комори зник буханець хліба. У першу хвилину думала, що помилилась у рахунку. Але ні! Коли опієдні брала хліб, було ще три буханці, а тепер лежить виразнісінько — два. Повернулася до хати й почала роздивлятися. Ні, сюди його не приносила. Позирнула на Венгляжа, що довбав щось під каміном, і зрозуміла: Він хотів відійти!

Підійшла до нього й запитала просто.

— Куди ти хочеш іти? — Не відповів. Повторила питання, але вже з плачем.

Венгляж відклав роботу, встав і пройшовся по хаті. Дивився на неї з хвилину, аж врешті почав запинатись:

— Тільки не плач, тільки не плач. Я так собі думав, що ти тут лишишся, бо тут добре, а я мабуть мушу йти. Бо коли ж цьому буде кінець? Доки буду тут сидіти? Невідомо, чи кінчається війна, чи ні. Піду, заявлюсь в якомусь місці, може не вб'ють мене. Найпевніше віддадуть мене знов на фронт, а після війни, то повернусь сюди за тобою, ну, не плач, ну, не плач!...

— А як тебе вб'ють?

— Не вб'ють, не вб'ють, ну не плач! Але ж бо, бачиш, я вже не можу. Тут як у домовині: нічого не відомо. А може вже кінчилась війна? А ми тут сидимо, ніби бурсуки в ямі. А як вже війна кінчилась, то й амнестія є для дезертирів. Так казав Клерик.

Але Мерішка не слухала, тільки заносилася від плачу. Знала тільки одне, що її Яно хоче йти, а напевно не повернеться! Напевно! Як їй не буде при ньому, то не повернеться, і вона не буде знати, що з ним робиться. Це ж проста річ! Ой не повернеться! Або його відразу розстріляють, або надішлють на фронт, де гряди кулі падають, там загине. Аджеж у кого легше влучити, ніж у нього, коли він такий великий хлоп. Аджеж чотири рази був поранений, а інші а ні разу. Сам їй це казав, і близни червоні бачила!

¹⁾ Див. „Черв. Шл.“, № 5/6 — 1930 р.

Не допомогли пояснення Венгляжа, переплетені щохвилини благальним стоном:

— Ну, не плач!

Мерішка, навпаки, плакала і що раз голосніше. Аж врешті старому, що сидів біля кухні, надокучило це пхикання, і почав бити міцно палкою об землю.

— В чому річ?

— Орас хоче йти.

— Куди?

— До якогось міста. Хоче виказати, що втік.

— Дурний.

— Певно, що дурний!

— Зачиняй його в обозі полонених, або надішлють на прифронтові роботи — тлумачив старий.

Раптом Мерішка перестала плакати. Зрозуміла, що висовується нова небезпека: оце ще хвилинка й була б пробовкнулася із тим, що Венгляж не є російський полонений, а тільки австрійський дезертир. Аж у неї дух сперло з переляку. Сказала це Венгляжеві. А старий, побачивши такий раптовий спокій, був певний, що це його вмови вплинули так переконливо й зайнявся вогнем і своєю файкою.

А Венгляж тимчасом міркував: а якби так зробити з себе дурня, з'явитись до якогось обозу полонених. Сказати, що втік із якихось робіт прифронтових, і що не знає, як називається ця місцевість, у якій був; отож удати такого дуренького, за який він усіх москалів уважав. Сказав це Мерішці.

— І нащо ти хочеш все це робити, питала. Нащо? Чи тобі тут погано? Маєш дах, тепло, їжу і.... аджеж я тут. А вже тепер ми повинні бути разом. Повинні. Отже чого ж?

— Чого? Бо я хочу знати, що робитись на світі! Бо я тут нічого не знаю, а як піду до обозу полонених, то принаймні буду знати, де я й що біля мене робиться! Я не можу бути, як у в'язниці.

— Отож в обозі будеш, як у в'язниці! Отож у цих розбійників ти не знав нічого, що з тобою буде. Чого ти хочеш? Нічого, тільки тебе якийсь злий жене геть, аби від мене. Ось що: від мене хочеш йти геть. Вже тепер знаю!

А Венгляж аж покотився.

— Що це ти, жінко, кажеш? Та ж через тебе я власно не можу йти. Саме через тебе! Щоб не ти, давно вже пішов би, тільки мені жаль тебе залишати.

— То зостанься! — почала знов просити, скавучати й плакати.

І лишився. Знову попливли тихі, короткі дні й ще тихіші довгі ночі. Ліс тільки шумів навколо замку й вихор виравав дивні мелодії по закрутах старого даху. Венгляж сидів під пічкою і стругав якесь потрібне йому господарське приладдя. Мерішка шила й латала білизну й одяг, а старий мадяр виравав на трьох струнах старої скрипки якісь мелодії привезені у молодих літах із Пушти.

Венгляж виходив іноді в ліс із рушничкою й не рідко повертався з убитим оленем, за яким під'їжджав саночками. Думка з'явитись до якоїсь найближчої команди відійшла від нього, але брак відомостей з світу гнобив його далі. Не казав цього Мерішці, бо зараз впадала в плач із жаху, що її покине. А плачу боявся гірше ніж австрійського суду. Скільки разів Мерішка знаходила привід плакати, заки ще її очі наповнилися сльозами, коли ще навіть добре вуст не вклала в підківку й не почала моргати великими в'ями. Венгляж вже одступав на цілій лінії, перепрошував, зрікався й годився на все, чого тільки хотіла. Такий вже був якийсь змалку, як тільки побачив дівчачі сльози, а щодо сліз його Мариськи, то дав би себе посікти, щоб тільки його ними не мучила. Такий вже був з цього боку, не змінився.

А перемінився зате в багатьох інших відношеннях. Перебування з дівчиною справило на нього великий вплив. Набрав якоїсь делікатності в словах і рухах і думки мав інші, ніж раніш. Коли виходив з рушницею, щоб десь у гірських заметах оленя вбити, не розлучався з думкою, що в цей час робить Мерішка. Коли дуже довго

волочився по пущі, гнав, повертаючись додому, так, що попри мороз вбігав до замку спітнілий, як загнаний кінь. І, не роздягаючись, брався цілувати і вітати дівчину. А яке серце билось у нього з радощів, коли, обіймаючи за шию, дивувала з убитої дичини.

Одного разу трапилось, що Венгляр привіз і вовка, якого вбив у хвилину, коли той доганяв оленя, що плутався в снігу. Ото ж було!

— Ай, який же цей вовк великий! І ти його вбив! У саму голову дістав! А то ж ти стрілець! Оленя теж ти вбив? Зараз після нього? Ну? То ти стрілець! І ти не боявся вовка? О, які має білі зуби, а який хвіст! Боже, я ж боялась би! Але ж ти стрілець, ну - ну!

А Венгляр був пишний, що його дівчина хвалить. Похвалив його й старий мадьяр, сам старий панський стрілець. А Мерішка тлумачила Венгрякеві, що старий говорив: що це постріл чудовий, і що вовчище велике й і що олень добре застрілений, і тішилася разом з Венгряком визнанням старого. Після такого тріумфального повороту брався старий з Венгряком до чищення дичини, чого Мерішка не вміла. Стягали шкуру з оленя, голову разом із рогами, очищали м'ясо, четвертували й тоді віддавали Мерішці готувати, в'ялити, пекти. Шкуру з вовка стягнули зручно разом з головою, старий обшкрав її добре з жил і сала, витер її попелом раз і другий і навів над коїном. При такій роботі час минав, хоч і до півночі, а Венгляр оповідав по-гуральському.

— Зараз за замком узяв ліворуч і поїхав цією доріжкою, якою хтіли ми повернути першого дня. Іду, іду, аж дивлюсь: вовчий слід. Великий, як після ведмеда. Я зііз з саней. Коняку ввів у ліс, прив'язав до смереки й пішов за слідом, бо був свіжий. Думав собі: вовка не дожену, але побачу, за чим він пішов. Я йшов може півгодини, аж зайшов над глибокий байрак, повний снігу. Навієло там, що аж, аж! Дивлюсь: у кінці байраку щось робиться: олень по уха в снігу не може вистрибнути, кидається, як риба в верші й все б'є в бік рогами праворуч. Дивлюсь, а це вовк: тиснеться оленеві до горла з боку, але теж не може, бо западається в снігу. І так обидва оралі цей сніг: олень наперед, а вовк з боку. Я боявся, щоб у кінці байраку не натрапили на твердий ґрунт, або на якусь скелю й не пішли в ліс, тільки б їх і бачив! Я став на коліна під ялиною, націлювся і бах цього вовка. Підкинуло його вгору високо й лежить. Так я собі думаю: дістав. Тільки трохи ним кидало. А олень здурів на хвилину і перестав копатися в снігу. А я в нього бах! Націлювався в голову од заду. Почав кидати головою ліворуч, праворуч, очевидно дістався на твердий ґрунт, бо вигривався з снігу по живіт. А я його бах! другий раз в зад. Тільки розкарачився, замукав, похитав головою, став на коліна й перекинувся. Я пішов краєм байраку аж до них. Обидва лежали тихесенько. Ні один із них не дригнув. Я торкнув вовка люфюю, бо думав, що може тільки оглушений. Але нічого. Дістав у голову між баньками й ухом, а за другим еухом вилізло йому, аж діру вирвало.

Я повернувся до коня. Об'їхав лісом байрак, узяв бечівку, зв'язав оленеві всі чотири ноги й так його витягнув. А після пішов за вовком. Тяжко було дійти, бо лежав на глибокому снігу, але я йшов оленячими слідами. Ув'язав йому уживку навкрузи шиї й так витягнув. Наприкінці коняка перелякалася вовка й хотіла втекти, мусів її хопати. Але нічого. Вкинув вовка на савочки та й віо додому.

Мерішка слухала гуральську балаканину, як музику, й скорочено повторювала старому по-венгеському, що зрозуміла, бо постійно питав. Ця гуральська співуча мова діяла на неї нечувано. Так любила, коли він щось по-своєму, гаряче оповідав. То зовсім так, ніби співав. Розуміла майже все, що говорив, і в розмові з ним вживала навіть часом деяких його слів, але завжди з якоюсь ніби соромливістю.

У цей же час Венгляр, що зустрічався під Шавницею з словами, намагався до своєї гуральської мови додати якнайбільше словацьких слів. Але це було тоді тільки, коли розмовляли про щось важливе, коли він побоювався, що Мерішка чогось не зрозуміє. І так повсталася між ними якась дивна мова, що була більше

словацькою, коли мала бути любовною, а знову ж більше польською, гуральською, коли йшло про щоденні життєві справи. Несчастливий з цього приводу був старий, який умів тільки по мадьярському і якому Мерішка повинна була все тлумачити.

Кілька днів жили цією пригодою, і не було для них важливішої речі в тому часі, як в'ялити оленяче м'ясо, топити вовче сало, добре на биль у кістках, і витирати шкуру попелом. Вовчу шкуру наповнили добре вівсом і повісили при дверях.

Було вже біля половини лютого, морози зменшилися й сніг шоразу то більш тулився до землі, бо теж і сонце все частіше пригрівало. Венглярж все частіше був неспокійний:

— Скоро й весна прийде, ліс чорніти і зеленіти почне, а що зо мною?

Не порушував цього питання з Мерішкою, а з старим по-венглерському порозумітися не міг. Але старий, керуючись шестидесятилітнім досвідом, сам почав замишлюватися над долею втікачів. Звірився Мерішці, що запряже сані, поїде до найближчого села, де має знайомого пастора й там дізнається всього, що треба. Тільки, що до цього села сім миль з гаком, і краще волів би їхати вдвох з Венгляржем. Але тут натрапив на опір дівчини. Не згодилась на це, не було сили, що примусила б її втлумачити замисли старого Венгляржеві. Набачила зразу всілякі можливі й неможливі небезпеки подібної виправи. Ні за що на світі. Уперлася й не вступила!

Старий поїхав сам. В соломі сховав стару рушницю, на грудях під сорочкою поклав трохи грошей, сів у санки і поїхав. Не було його цілих два дні, аж врешті третього дня над ранком повернувся. Собаки розбудили Венгляржа бреханням і він пішов відчинити браму старому.

Мерішка не вийшла на двір, бо була сильна метелиця. Проте встала й розпалила вогонь у коміні, щоб старому дати гарячого вівсяного борщу. Чекала нетерпляче, аж впорядкують коней і повернуться до хати. Врешті ввійшли. Надбігла до старого й вітала, якби його цілі літа не бачила. Адже тепер зрозуміла, як привичаїлась до цього буркотуна. Венглярж теж мав якийсь жалісний усміх на обличчю. А старий пестив Мерішку по голові й буркотав щось по мадьярському. Сів за стіл, почав їсти з пожадливістю вівсяний борщ, закусуючи хлібом і холодним м'ясом і розповідав події двох днів.

Так ось — насамперед, що їхалося йому добре, ба навіть дуже добре. Відпочивав раз коло півдня, а на сьому, ввечорі, заїхав до свого пастора, але його не застав, бо поїхав до Бестерче, і мусів чекати його до ранку. Зате дружина й дочка пастора нагодували його салом з цибулею (а давно вже не їв сала з цибулею), дали йому доброго вина, передвоенного (бо те теперішнє — то казна що) і оповідали багато цікавих речей. Отож, що Орос, москаль, дістає дуже міцно по шкурі від мадьярів і австрійків, і що незабаром війна скінчиться. Що, проте, народів війна дуже надокучила й що Зелена Кадра бушує у запіллї війська прифронтового, нападає що разу сміливіш на транспорти, навіть села грабує і на передмістя Бестерче раз напали й кранниці пограбували, так що проти дезертирів два полки піхоти вислали, що тільки в якійсь хаті зловили всього шестеро людей, але й те — чотирьом пошастило потім втекти. Оповідати собі там у долині, що Зелена Кадра має кілька тисяч людей озброєних, одягнутих і на все готових, що командує ними якийсь біглий капітан, що по всіх лініях і станціях має своїх людей, у штабах дивізій і бригад має своїх шпигунів, і що тому ніяка виправа проти дезертирів не вдається.

Венглярж слухав уважно переклад Мерішки й зважував кожне слово.

— Ранком — розповідав старий поволі — повернувся пан пастор, а як дізнався, що він, старий, приїхав, доручив його розбудити й дав йому листа від його пана. В цьому листі пан, граф Істван Сальви, пише, що прибуде за яких два тижні до замку на відпочинок. Наказав упорядкувати ціле праве крило замку й опалювати, щоб постійно й скрізь було тепло.

Тут насупилась дуже Марішка, бо, як пан граф приїде, то мабуть треба буде йти з замку геть.

— А чому? — спитав старий.

— Ну бо ж як пан приїде...

— Ну то що?

— Ну що ж? Чи ви не знаєте, що він Орос, москаль—показала на Венгляжа.

— Ну то що? Скажу панові, що є тут і кінець. Буде далі дрова рубати й коня чистити.

— А як його пан віддасть до обозу?

— То віддасть, але я не думаю. Бо і на що й для чого? У селі повно російських полонених, що їх селяни просили до польових робіт. Дали їм їх насамперед на жнива, а після дозволили лишитись і на зиму. Двос навіть одружилися в селі. Здається, навчилися балакати по мадярському, аж любо.

А знов, здається, з другого боку Бестерче, у Саксанському селищі, теж шестеро одружилося.

Переждала це все Венгляжеві. Але він злякався й не хотів лишитись. Хтів навіть зараз будь-який мішок спакувати й втікати в ліс. Ледве йому витлумачила, що до половини березня ще багато часу. Сів пригноблений під вікном і вже не одликався зовсім.

А в Мерішці серце почало плакати на думку про те, що примушені будуть покинути замок. Сіла біля нього, сперла голову йому на плече й тихенько хлипала. Старий ляг за пічкою й спав втомлений, а вони сиділи притулені один до одного, не кажучи слова.

Венгляж вліпив широко розкриті очі в шиби, що білили ранком, роздумував з насупленою бровою. Раптом розбудив Мерішку, що заснула в сльозах і сказала їй висновок з міркувань.

— Ти тут лишишся, а я сховаюсь у глуші. Так. Єтам серед скель в одному місці печера, невеличка, суха, непримітна й мало приступна. Там сховаюсь, а ти тут сиди, будеш мені їжу носити часом, аджеж будемо бачитись. І відомості будеш мати зо світу, адже ж такий граф читає газету. А як йому відпустка кінчиться й поїде, то я повернуся.

— Ой, добре і добре — радість заливала серце дівчини.

— А старому про це скажемо?

Авжеж. Він нас не зрадить.

Із прийнятою постановою повернувся спокій до душ. Ранком Мерішка взялася відразу чистити панські кімнати, Венгляж рубав дрова, аж гукало по дворі й носив їх до печей. Напалив у кожній так, що з димарів димувало, як з фабричних. Сирі дрова повкладав за пічками, щоб просохли, а після обіду взяв із собою до лісу Мерішку, щоб її показати печеру, що мала служити йому за схованку. Тільки після дослідження її мала сказати старому про проект Венгляжа.

Вийшли коло півдня, коли сонце ясно світилося, аж ліс веселився, бо від свіжого снігу, що впав уночі, такий бив на нього блиск, що цілий виглядав ніби сплетений з чудового мережева. Ішли швидко тою дорогою, якою колись прийшли до графського замку, потім звернули ліворуч, у тому місці, де ледве відзначалася стежечка між деревами. Ліс був густий і сонце до стежечки не доходило. Сніг на ній лежав чистісінький, недоторканий. Венгляж роздивлявся уважно, щоб не минути островку можевелених кущів, біля яких мусів звернути, щоб знайти печеру. Були вже глибоко в шумі.

— От бачиш — навчав Мерішку — лисичка сюдою бігла! О, але чекай: за чим? за сарною. О, невеликі сліди то сарна. Навпростець гнали до нашої печери. О! тут сарна вивернулась догори. О! а лис аж тут нижче. Видко не слідом ішов, а на око гнав: перерізав дорогу на зустріч! Алеж гнали! І то не дуже давно, бо сліди свіжі, у середині навіть недобре замерзлі й снігом не присипано. О, а звідци пішли додому, але ми за ними не підемо, бо нам треба йти вгору.

Пробіралися через таку гушавину, що Мерішка не знала, з якого боку полишили замок. Але Венгляж, що в цій частині пущі багато разів волочився, йшов так певно, як битим шляхом.

— О — вказував їй — бачиш, це зайці так витоптали. Хо, хо! Тут їх було кілька. А ці маленькі сліди, це миші. Зайці кори накришили, а миші після них їли. Розумні! — читав з слідів, як з книжки.

Під якоюсь великою ялиною відсапнув і подумав над тим, чи Мерішка не спочила б.

— Сядеш собі?

— На чому? на снігу? — засміялась.

Венглярж скинув свою керею без рукавів і лишився в коротенькому кожусі. Сіла зараз, досить незграбно, і підняла зарум'янене обличчя угору, дивлячись у вічі Венгляржеві.

— Ти тепер зовсім інший, ніж тоді, коли ми втікали з Зеленої Кадри.

— І ти інша.

— Як інша?

— Гарніша.

— Е, балакаєш! — сказала, знижуючи плечима в якійсь дитячій скромності. Я кажу, що ти інший, бо так якось постійно дивишся, ніби ти в костелі, або чого сумуєш...

— Бо постійно думаю про тебе й про себе, і що нам робити. Постійно думаю про те, щоб це було, якби мене зловили. Але не цього боюся, що зо мною зроблять, тільки, — що ти тоді робитимеш!

— Аджеж не можуть тебе схопити.

— Можуть.

— То скажем, що ти рус. Так же вирішили.

— Е, дізнаються. Вони там знають, як чого дізнатися. Ого! Розум то вони мають!

— Мають, але не на нас, не на тебе. Ти ж хлоп. А зрештою перетримаємо тут до кінця і ...я тебе не дам.

— Так мене кохаєш?

— Ой, так — шепнула, хитаючи головою й закриваючи очі, як дитина, коли каже, що любить солодощі.

Попестив її по голові з великою повагою, допоміг їй встати, витріпав керею з снігу й пішли далі. Коли врешті видряпалися на гору, де ліс став рідший, бо більше було скель на цій верховині, Венглярж озирнувся навколо і звернув управо.

— Ось тут, коло цієї ялини, — казав, — треба повернутись на схід і йти просто на ті дві гострі скелі. За ними треба йти ліворуч рівчаком, а зараз над ним на половині догори буде стіна, що перевішується, й під нею діра. Низько там спочатку, потім печера розширюється. Побачиш: і сухо, і тепло, бо вітер не має змоги дістатись туди.

Менули ці дві гострі скелі й почали спускатись рівчаком, що сходив з другого боку гори додолу, в пушу.

— То й від цього боку можна од замку прийти? — спитала Мерішка.

— Ні. Замок з протилежного боку. Якби ти тудою зійшла, то дісталася б певно до мадярської країни. Тут, звідси, коли немає імлі, а сонце присвічує від заходу, то за лісами, геть, видко якісь села, чи містечка, маленькі костели, дороги. Це певно мадярська країна.

— Треба старого спитати.

— А можна.

— Приведемо його сюди колись.

— Е, краще ні.

— Чому?

— Бо хай знає, що сидітиму в якійсь печері, але нехай не знає, в якій. Ліпше хай не знає.

Тепер почали дряпатися від рівчака ліворуч угору, щоб дістатися до скеляної стіни, під якою був вхід до печери. Не було це легко, бо стіна була сторчова й слизька,

але якось пішло. Коли видряпались під стіну, зараз під самий отвір, Венглярж раптом затримався й зняв рушницю з плечей.

— Бачиш — показував — вовчі сліди! О! кілька їх тут було, може п'ять, може шість. О! подивись: як це спритно іден ліз за другим, ставив ногу в слід другого. О! слід відтиснутий в слід сьогодні вночі. Присядь собі тут під стіною, а я далі подивлюсь за слідами.

Пішов далі вздовж стіни й побачив, що виступ скелястий оточує стіну ніби биндою й веде вгору. Сюдою теж ішли вовки. Ішов уважно, не знаючи, якої ширини цей виступ і що криється під грубою верствою снігу. Видряпався кругом на гору й побачив, що вовчі сліди йдуть у ліс, зараз коло рівчака, яким прийшов з Мерішкою. Верховина гори була зовсім лиса й така скеляста, що виглядала так, ніби якась рука велетня натискувала на неї скелі величезної величини.

Повернувся до Мерішки, що сиділа на непокритому снігом камені біля входу в печеру. Була якась бліднувата, або змерзла.

— Почекай тут, огляну тепер печеру — сказав, входячи до ями. Вповз в чорну яму на колінах, запалив воскову свічку, що її приніс у кешені, й роздивився: недалеко виходу лежали якісь кістки. Оглянув їх — оленячі — пізнав по копитах. — Очевидно, вовки затаскали сюди частину своєї здобичі. Обійшов навколо стіни печери й побачив, що ліворуч, у глибині, комора звужується й сходить додолу, укладаючись в ліжку, що раз вужу. Не помітив цього, коли був тут перший раз. Не мав тоді свічки. Покликав Мерішку.

— Іди, посвітиш мені.

Увійшла зараз же й хвилину мусіла призвичаїтися до темряви.

— Де ж ти? — перелякалась, бо в лотвині не видно було його зовсім. Підійшла до нього тоді, коли з свічкою в руці показався з темної глибини. Роздивилася по печері, що лякала її своїм холодом і таємничою темрявою.

— І ти хочеш тут сидіти весь час до кінця?

— Ні, тільки поки граф буде в замку.

— А як це довго може бути?

— Хіба я знаю, два, три тижні, може місяць.

— Я тобі тут не дам сидіти, бо змарнієш.

— Не бійся. Коли вовки тут ховаються, то тут добра схованка, безпечна.

— Ще тебе з'їдять, — затривожилась по-дитячому.

— Не з'їдять, ні. Чекай, розламаю свічку на дві частини й зійдемо додолу, бо тут якийсь коридор.

Переломив свічку, запалив і дав Мерішці в руку, а потім сам зійшов наперед в шияу печери, що дійсно змінюлася в коридор. Спіткнувся на якихось кістках. Озирнувся:

Знов оленячі, а може кінські. Дуже сухі, мусіли їх давно вже об'їсти, а не видно жодних копит: невідомо, від чого ці кістки, але звір був великий. Підемо далі.

А коридор звузився й знизився так, що вже йти було тяжко, особливо Венгляржеві. Мерішка сказала відважно:

— Чекай, бо ти завеликий. Я піду ще трохи наперед подивитись, чи ця шия не має кінця.

Венглярж за хвилину вже хотів саме це казати, але якось йому ніяково було вислати її наперед. Проте згодився, і Мерішка протиснулася біля нього. Але не відійшла й десяти малих кроків, коли почув її крик переляку. Впала в якусь яму й свічка її загасла. Почув гук каменів, що падали ніби в колодязь, і душа в ній замерла. А Мерішка постійно кликала рятувати. Льох був уже такий тісний, що Венглярж мусів лізти рачки й це рятувало його від раптового падіння. Коли на силу опинився на березі ями, побачив, що коридор хоч і розширився, але веде дуже сторчма майже зовсім простопадно додолу, ніби в колодязь. Протягнув руку з свічкою перед собою й побачив, що на добрий крок від нього лежить на камінню, що усувається, Мерішка з загаслою свічкою в руці.

Побоювався підійти до неї, щоб не посунути рухомих каменів. Відстігнув військового паса одною рукою й кинув їй кінець.

— Тримай добре! Я потягну. Ремінь міцний.

Мерішка схопилась за ремінь обома руками, випускаючи свічу.

— Підійми свічку й кинь до мене, а ще ліпше сховай під хустку. — Послухала.

— А тепер тримайся, але міцно. Тягну.

Мерішка, не міняючи лежачої позиції, почала одпихатись ногами від каміння. Поволі дісталася нагору. Серденько її боліло, так що майже під горло їй підходило.

— Ну, бачиш! Була б упала бог зна куди.

— О, моя ж ти — затривожився Венгляр знову — чому ж ти під ноги не світила?

— Бо, коли я побачила, що коридор розширюється, хотіла випростуватися й перше, ніж зробила крок наперед, уже каміння з під ніг мені посунулося й я відразу з'їхала дотолу.

— Чекай, треба подивитися, що це тут таке.

Поліз рачки наперед, узяв великий камінь у руку й кинув у яму: летів досить довго, скидаючи й інше каміння по дорозі, що гуком своїм обманювало слух і всяке обчислення глибини.

Венгляреві спало інше на думку: одвернувся до колодязя плечима й почав могутніми ногами скочувати скеляні відламки дотолу. Стався такий гук, ніби гори валились. Усунувши в такий спосіб масу завалин, вліз знову рачки в коридор і кинув знов великий камінь далеко на протилежну стіну. Відскочив і впав дотолу, визначаючи через добру хвилину дно. Кинув пізніш у кількох напрямках і менші камені і ствердив, що коридор іде далі, а тільки перерваний колодязем. Ліг ще раз на березі колодязя так далеко, як тільки міг доповзти й раптом покликав:

— Мариська! там удолі світло! там є якийсь вхід!

Мерішка не доцінила важливості цього відкриття. Коли повертались, тлумачив їй, що навіть якщо за ним хто гонився, то цим виходом зможе втекти.

— Тільки куди він веде, — морочив собі голову — чи не з боку тих сіл, що їх видно при селищі. А ну повернімося. Як вийдемо, може перевіримо, бо тепер знаю, в який бік завернув цей коридор.

Повернулися поволі до печери, і тут раптом Венгляржа опанувала ніжність і страх: що було б, якби Мерішка впала в цю глибину. Обійняв її й притиснув міцно. Притулилася ціла до свого велетня й підняла до нього голову.

— Скажи мені, чому там в Бестерче кожний хтів цілувати мене у уста, а ти цілуєш мене в чоло, очі, тільки пестиш мене по голові; в уста ж цілуєш тільки іноді.

— Бо в уста ти ж мене цілуєш — ніби найпростішу річ пояснив гураль.

І так ото й було. Венглярж не зміг голубити. Цілував по батьківському, але песливо цілувала вона. Він брав все просто, так, як звів у луці, а культури кохання вчився від неї. Він піддавався пристрасті простій, сильній, натуральній, що наказувала йому жадати тіла, але похитливою, побудливою, тою, що прагнула збудити, була вона — Мерішка. Венглярж не роздумував над цими речами, вважаючи, що так очевидно повинно бути.

— Ну підемо, бо пізно буде — сказав, попестивши її ще раз по скуйовдженому волоссі. Відсунулась від нього неохоче, коли схилився за рушницею й кереєю. Але коли мали виходити уже з печери, раптом закинула йому руки на шию й вп'ялася в губи так, що почув її зуби на своїх. Не відчув жодної приємності в цьому поцілункові, думаючи постійно, що час вже повертатись. Почував проте, що відштовхнути її не може. Отже пригорнув її легко, майже підносячи в повітрі. Примкнула очі й ніжно прихопила його губи зубами. Тепер почув, що кров має в жилах: підняв її до себе й віддав поцілунок.

Через хвилину поставив її на землю, як дитину і сказав:

— Ходім — і вийшов перший.

Справді, було вже трохи пізно, і вони передякалися, що присмерки їх захоплять, поки дійдуть до якоїсь стежки, а в такій пустці зблудити нетрудно. Минули швидко дві гострі скелі й занурилися в ліс, ідучи своїми власними слідами. Було вже темно, коли добились до широкого шляху, що вів до замку. Здалека побачили освітлені вікна правого крила. Як підійшли до брами, Венгляр помітив:

— Очевидно, старий впорядковує далі панські кімнати.

Потім спокійно відсунув засову при малій фіртці і увійшли до двору. Собаки кинулися на їх привітання, скулючи й лащучись. У снігах стріпали сніг з чобіт. Венгляр зняв рушницю з плечей, і увійшли до освітленої хати.

Венгляр остовпів.

Біля печі, лицем до світла, сидів Сташек Клерик, старший Зеленої Кадри. Секунду, як вічність довгу, стояв Венгляр на дверях, аж рука сама підкинула йому рушницю під пахву.

— Як ти сюди вліз? — вихаркотів.

Але Клерик, замість відповіді, махнув тільки рукою й тихим голосом кинув австрійську команду:

— Beim Fuss!

Венгляр, як автомат, впустив зброю до ноги.

— Як ти сюди вліз? — повторив.

А Клерик знов махнув рукою й наказав Венгляжеві сісти на лаві. Мерішка втупилася в куток хати й дивилася переляканими очима на цих ворожих собі велетнів. Венгляр сів під вікном, ніби примушений, а Клерик почав тихо.

— Нічого не бійся, Венгляже, хоч власне кажучи, я повинен тобі вистрілити в голову, бо ти зламав присягу Зеленої Кадри. Але тепер усе перемінлося. Два полки на нас вислали, мою зграю розбили, людей мені повистрілювали й вилували, і я змушений був утікати. Ледве доплентався сюди, бо я поранений. Праву легеню мені прострілили. Приліз сюди випадково якимсь чудом. Цей ваш старий не хотів мене впустити, аж поки йому рану не показав.

— А де він?

— Пішов за бурсучим салом. Каже, що це добре для ран. Не знаю, але це мені все одно, бо мені й так вже не довго.

Венгляр тепер помітив, що Клерик виглядає як шкелет. Тільки очі в нього світилися, як у вовка. Був схудлий до останньої міри.

— Коли ти відійшов від нас — продовжував Клерик далі — жилося нам нічого. Ми грабували військові транспорти живності й матеріялів, бо нас було вже багато. Моя банда виросла вже до батальйону. А таких на цілому буковинському фронті було кілька. Командував нами один капітан - дезертир. Мужній хлоп. Застрілився тиждень тому недалеко Мармарош Шигет, бо ми аж туди сягали! І не дійшли би такого кінця, якби не пожадливість. Захотілось хлопам грабувати села й містечка. Мало їм було того, що мали їсти до сходу. Захотілось їм багатства, грошей, пияцтва й дівчат. Завжди я цього побоювався й тому не хотів, щоб ти мав дівчину для себе. За дівчину завжди сварка, і через дівчат завжди найславетніші розбійники гинуть. Ти сам це знаєш. А тоді, коли ти втік, ми б тебе назначили, але всі були п'яні, а Гольдман, що мав вас пильнувати, бо він не п'є, дозволив тобі вийти по воду, бо йому захотілось твоєї дівчини. І знов через дівчину! Ти повернувся, здувши його й ви втекли. Гольдман сьогодні в кайданах, бо ти поламав йому ребра й руку. Не може рухатись і не міг утікати.

— Добре, що живе — шепотнув Венгляр.

— Вже не довго. Як його вилкують, то розстріляють.

Відсапнув і змовк.

Хвилину тиші перебив прихід старого. Приніс якоїсь масти, горшки з якимось жиром і перев'язками.

— Не кажи старому, що мене знаєш, він дума, що я руський полонений — попередив Венгляр Клерика.

— Добре.

— Покладемо тебе в коморі, рану перев'яжемо, а за день два сховаємо тебе в пуші, що тебе ніхто не знайде.

— Не сховаєш мене, а поховаєш мене — усміхнувся Клерик.

Тимчасом старий установив на столі свої ліки й наказав Мерішці, щоб наготувала ліжко для пораненого. Сам вийняв із скрині тонкі шматки полотняні, одірвав два добрих клаптики, намастив якимись мастями власного виробу й взявся до оглядання Клерика. Зняв йому обережно керею й козушок, стягнув через голову коротку сорочку, промив теплою водою малу рану на правому боці грудей й більшу — діру, якою куля вийшла з боку, нижче пахи, прислав свої пластирі, з яких кожний мав діру в середині, щоб, як казав, рана мала кудю дихати, одягнув Клерика в свою чисту сорочку й з допомогою Венгльяжа перевів його до комори на ліжко. Запалили при ньому шматок свічки й посідали, де можна було.

Клерик лежав спокійно, дуже блідий і слабкий.

— Крови в мене багато вийшло — почав говорити. Ішов я цілий день пушею просто себе, аби тільки далі. Бились ми два дні й дві ночі. Окопались, як слід, в останні часи грабували все, але амуніції не хтілось брати — отож її забракло.

— Як вже розмовляєш, то говори по-мадярському, заговорив старий.

— Мало вмію — боронився Клерик — і він не розуміє — показав на Венгльяжа. Отож ж Мерішка взялась за роллю перекладати й вже почала говорити, коли Клерик перебив її.

— Не кажи йому нічого, що я з Зеленої Кадри. Ще видасть мене, поки здохну. Дезертирів тут не люблять.

— Не бійся — заспокоїв його Венгльяж.

Але вони не доцінювали хитрощів старого. Почув слово „дезертир“ і подумався до всього: аджеж поранений фронтовий жовнір дістався б до лікарні, а з лікарні в такому стані не втік би.

— Скажи йому — звернувся до Мерішки — що немає чого боятись. Я його не зраджу. А чи він словак?

— Ні, поляк.

— То тим більш.

Клерик зрозумів. Усміхом подякував, а після попросив води. Лихоманка почала його опановувати. Отож дали йому засолодженю води пити й лишили, щоб спав, і сіли в великій хаті, коло печі, і сиділи тишенько, нічого не кажучи. Венгльяж і старий запалили файки і дивились у вогонь.

— Я дезертира не зраджу — почав старий, а Мерішка тлумачила його слова Венгльяжеві. — Я дезертира не зраджу, бо коли був молодий, то сам дезертував з австрійського війська. Не дозволили мені служити в гусарах, а віддали мене до німецького полку піхоти. Я був на окупації Боснії й Герцеговини. Я втік звідти, проклята це країна, і прийшов сюди. Ніхто тут мені не докоряв, старий граф небіжчик, якому я довірився, сказав, що я добре зробив. Оселив мене в цьому замку, отож і до сьогодні сиджу. А австрійків як ненавидів, так і ненавиджу.

Венгльяж дивився довго в вогонь, після на замисленого старого й кинув Мерішці.

— Скажи йому, що й я дезертир.

Мерішка завагалася, але Венгльяж повторив наказ. І старий знов не здивувався. Не багато було речей, що могли б його здивувати.

— І скажи ще йому, що тому я не можу тут лишитись, коли його граф приїде. Мусимо сховатись з Клериком в нашій печері.

Старий кивнув головою, кажучи, що можна й так, але що його пана нема чого лякатися, бо пан граф сам ненавидить австрійків і служить у гонвед-гусарах.

— Але присяга й тут і там та сама — кинув знов Венгльяж.

Сиділи отак довго вночі, згажуючи, що й як слід зробити. Мерішка зробила Клерикові ще холодний компрес із снігу, бо почав маячити в лихоманці й далеко по півночі пішли спати.

На третій день Клерикові було якось легше. Лихоманка спала й дихав легше, майже без болю. У цей час Венгляр з старим дослідили докладно печеру й найшиш вигіднішу до неї дорогу, так що могли підвезти Клерика малими саночками майже на саму скелю. Колодязь теж дослідили, спустили на уживці смоляні дрова, що палали. Виявилось, що веде сторчма до печери, яка була майже біля підніжжя гори, з доступом з боку венгерських сіл. Венгляр із старим об'їхали гору, ввійшли до нижньої печери і перевірили, що з низу до колодязя, чи краще до коміна, — доступу немає. Хіба б хто з гори спустив вірвовку, то міг би втратити до себе того, що стояв на споді. Привезли до верхньої комори також трохи провіянту, дві рушніці, трохи куль, кілька снопів соломи й деяке лахміття, щоб накритись. Венгляр забрав із собою дві сокири, щоб мати чим рубати дрова на опал. Мерішка допомагала в цих роботах, скільки могла. Клерик дивився на все цілком байдуже. Старий тільки нарікав, що ціла ця метушня непотрібна, бо його пан ніколи дезертирів австрійських не видавав. Проте сам керував усім, знаючи, чого треба буде двом втікачам у пустці.

Для Клерика умістили ліжко в правому кутку печери, щоб не лежав на протязі, і щоб дим з огнища не душив його й не пік у вічі. Зложили там змученого дорогою, накрили тепло й вийшли перед печеру. Був південь, і сонце кидало повний сніп світла в долину, що стелилася в підніжжя гір. Сіли на скелях перед печерею й дивились на чудову країну.

— Тихо т, т — казав старий — тихо, як на кладовищі, а там у долині спокійно й радісно. Людці майже не знають про війну. І чому ці війни бувають? З - за чого? Ніхто тобі не скаже, з - за чого, бо ніхто не знає. Ні граф Сальви не знає, не дивлячись на те, що цілу молодість перевів у світі на науках. Коли я його питав, чого точиться ця війна цілого світу, подивився на мене й каже: „Такий ти старий, а такий дурний. Минули ті часи, коли народ знав, за що війна ведеться. Тепер навіть сам король не знає, чого інший король хоче і за що війну провадить“. Так сам граф мені сказав. Ну, один одному бреше, один одного циганить, а ти, дурний народе, бийся, мордуйся, хоч не знаєш за що! Ех, — махнув рукою — ходімо, Мерішко, додому, бо поночі зле.

Але Мерішці не легко було прощатися з Венглярцем. Сіла йому на колінах, обійняла за шию й тулилася до нього й цілувала запевняла, що зараз же завтра прийде й принесе речі, яких бракувало, й жалісно плакувала, Венгляр коли-сав її, ніби дитину до сну, й дивився спокійно взалиту сонцем долину. Не відчував ніякого смутку, навпаки, почував у собі спокій і був якось певніший себе тут, у печері, ніж у графському палаці. Пестив Мерішку по голові, як це звик робити і тільки просив, щоб не плакала.

— А знаєш що, Яне — заговорив старий, прощаючись, — Мерішка приведе тобі завтра собаку, бо чи вийдеш, чи що, то цьому — показав бородою на Клерика — буде зручніш. Але спочатку треба собаку прив'язати, пам'ятай.

— Так, завтра прийду з собакою в південь, — утішилася Мерішка. О! і веселіше буде мені йти, а назад ти мене одведеш! — І знов почала тулитись й цілуватися.

— Ну, вже досить — вирішив старий. Узняв дівчину за руку й пішли.

Мерішка ще при двох скелях озирнулася останній раз і зникли разом із старим за верховиною. Тепер Венгляр вліз до печери, недалеко виходу, склав з пласких каменів вогнище, а трохи за Клериковим ліжком почав стелити для себе. Коли кінчив, підійшов до Клерика й, бачучи, що він має очі закриті, узняв сокиру й вийшов, щоб нарубати гілля і дров. На цій роботі пройшов йому час майже до смерку. Стягнув до печери купу гілляк, зрубав цілу смереку. Уклав це гарно в лівому кутку печери, де розмістив уже посуд і комору. Затишно було в печері і протяг витягував дірою з вогнищадим, що спочатку наповнював склепіння печери. Венгляр сів на своїй постелі трохи змучений, думав над тим, як би зробити, щоб не довелося глядіти огня цілу ніч, коли прокинеться Клерик.

— Венгляр, ти тут?

— Тут, — підійшов до нього.
— Я довго спав?
— Так собі, досить!
— Мені ліпше. — Дихав сміло. — Не болить мене, а вже думав, що не виживу.

— А бачиш, відразу тобі казав.
— От, ти балакав так, аби балакати, але ти сам не вірив. Уже мені було три чисниці до смерти.

— Ну, так, не багато вже тобі належало.

— Але вже мені легше.

— Ну от і добре.

— Але як мене зловлять, то на що це мені?

— І то правда.

— А як думаєш, зловлять нас?

— Е, може ні.

— А може зловлять?

— Може.

— Чого ти такий не розмовний?

— Ну, бо що ж я тобі скажу, стільки ж знаю, що й ти; може й менш.

— Це правда. — Замовкли на хвилину.

— Але знаєш, що буде, те буде, а їсти треба. Маєш що поїсти?

— А є: сало, хліб, козине молоко, оленяче м'ясо.

— Дай козиного молока.

— Підогріти тобі?

— Підігрій.

Венгляр вставив залізний горщик у вогонь, а Клерик балакав:

— Добре мені тут. Може нас тут не знайдуть. Як трохи поздоровшаю, то допоможу тобі й дрова рубати, а може трапиться й олень, можна буде жити. А і війна певно швидко скінчиться. Казали наші люди, що Русек довго не витримає, що революція має бути, а може вже є. І багато людей від них утікає на наш бік. Вважають за краще бути тут, хоч ніби полоненими, в оболах, ніж на фронті. Це зрозуміло, я теж би волів.

Але ти, Венглярже, проклятий! Утік з війська, утік від нас, знайшов собі дівчину, ми бились, за нами гнались, як собаки, а ти собі сидів, як пан у замкові, на печі з дівчиною. Проклятий ти! А знаєш, що вона й мені подобається. Так, власне кажучи, то ти повинен бути мені дуже вдячний, бо якби я тебе не посилав до Бестерче, ти був би її не зустрів, і якби я тебе не хотів покарати, то відібрав би в тебе її перший ліпший з компанії.

— Як раз! був би мені відібрав! Цікавий я, хто? — запротестував Венглярж.

— А цей Гольдман.

— Аджеж я поламав йому ребра.

— Це нічого, але він умів з дівчатами! Ого! або хтось з близнюків. Ці теж були до дівчат добрі.

— А що з ними?

— Один, той, що рухався, ніби кіт, живе, а той другий був поранений при мені в живіт. Напевно пропав, бо морози були й завірюха, а це делікатне панство.

— Шкода його.

— Шкода. Кожного шкода. А мене не було б шкода?

— Та певне.

— А бачиш. Тільки одному писане це, а іншому те. Чи ж ти не хотів мене два рази вбити. Міг.

— А так.

— А бачиш. І не вбив, і тепер ми приятелі. Але ти теж пам'ятай, що й я тобі один раз дарував життя.

— Коли ж це?
— Напочатку. Якби я тільки писнув слово, ти б з нашої хати не вийшов.
— Правда.
— Бачиш. Отже, власне кажучи, то й видно, що нам обом було писано приятелювання.

Молоко було вже гаряче, й Венгляр одлив трохи до малого горшечка й дав хворому.

— Напийся на ознаку цього приятелювання.
— Спасибі тобі, — узяв горшечок за вухо й почав пожадливо пити.
— А хліба тобі дати?
— Дай скибку.

Венгляр відрізав шматок, подав, а сам присівся до оленячого м'яса й поїдав добре.

— А чай вариш?
— Варю.
— То нам тут, як у печурці за пічкою.
— Не навроч — сплюнув легко на бік.
— Не бійся, ми добрі хлопці, то нам так і слід.
— А слід, але що ж, як трапиться зле...
— Ну так, хіба що трапиться зле...
— То тоді... що?
— Ну, нічого: треба зуби стиснути й чекати.
— Чекати...
— Атак. Так, як тепер чекаємо.

Замовкли, задивившись обидва на вогнище. Після дуже довгої мовчанки Венгляр встав, поклав на вогнище велике поліно, спираючи його скоса на камінь, так, що чим більше обпалювалося, тим більше власним тягарем осушалося в вогонь; дав Клеріку ще чаю, сам випив добрий горшечок мовчки, завернувся в кожух і пішов спати. Прокинувся тільки раз над ранком, поправив огонь і спав майже до півдня. Устав з тяжкою головою, бо дим з незгаслого вогнища плутався по печері, й визирнув на світ. Завірхула була сильна.

— Певно Мариська не прийде — подумав.

Повернувся до печери і зібрав усі пусті горшки, щоб наповнити їх снігом і стопити на воду. Клерик теж прокинувся й відразу, ледве очі відкрив, уже кликав їсти.

Отже нагрів йому молока, а коли тому було цього мало, дав йому шматок в'яленої оленини. Клерик, як і попереднього дня, був вже веселіший, балакав і пугував. Венгляр зовсім не знав, що з нього такий веселий хлоп. У Зеленій Кадрі старший постійно був замислений, стурбований, похмурий, хоч і там природжена добрість виглядала з його обличчя. Тепер почував себе, як казав, на волі.

— Знаєш, Венгляр, — казав — ця твоя Мерішка, це дівчина що аж! Якраз точнісінько подібна до одної пані, що приїздила до Шафляр. Така самісінька: на лиці біла, очі блакитні, волосики ясні, прудка в собі, не товста. Товстих баб не люблю. Руминки гарні, але одна одної товстіша. Не люблю. Знаєш, тій пані, що до Шафляр приїздила, я дуже сподобався, бо такий великий хлоп і таке ясне волосся в мене. Якраз мав одружитись, це було після військової служби, та через неї не одружився, бо мені наречена сказала: іди собі до цієї пані, коли ти такий — не хотіла зо мною говорити. А я знов такий, що як ні, то ні! І не пішов до неї більше. Якраз прийшла війна, і що ж? Вона ще й до сьогодні дівчина. Хоч там може і не дівчина, але не віддалась, а я тут. І так може краще, бо тепер мучилася б, може навіть і з дитиною, а за чоловіків дезертирів жінкам не платять. А якби я був одружений, то може не дезертував би, бо шкода мені було б цих грошей, а може сьогодні й не жив би. От так може й краще сталося, що?

— Може й краще.

— Краще, краще, кажу тобі. І навіть як чоловік одружений, то йому до іншої дівчини не зручно, бо зараз собі думаєш — а що моя жінка робить, може якраз...

— Ото ж — засвідчив Венгляр.

— Найліпше, то без шлюбу, бо як піде до іншого, то і серце не так болить. Ось і ти тепер. Дівчину маєш чудову, а вернешся додому й прийде час, то й женишся.

— Я одружуся з Мариською — відповів Венгляр.

— Аджеж вона мадярка.

— Не мадярка, а словачка.

— Це на одне виходить. Чужа вона, й баби в селі заклують її. Одружишся з своєю, то й посаг якийсь дістанеш.

— Не треба мені посагу. З нею одружуся.

— Ти багатий?

— Багатий не багатий. Стільки маю, що на двох вистарчить.

— А як дівчина не схоче?

— Як то не схоче?

— Ну, як то, як? Як не схоче з тобою бути в чужій країні? Аджеж вона тутешня.

— Не бійся. Вже вона то схоче. Кохає мене.

— Дурний ти з коханням.

— Може й дурний, але кохає мене.

— Звідки знаєш?

— Казала мені.

— Балакай, балакай...

— Балакай не балакай, а кохає мене.

— Такого слона?

— А такого!

— Балакай!

— Дурний...

І на тому розмову перепинили на добру годину. Венгляр стругав ножом ложки й виделки, а Клерик дивився в огонь. Кожний думав про своє: що інший дурний. Венгляр виглядав Мерішки весь час після обіду, виходив пару разів аж до двох скель, аж кінець - кінцем стемніло й дівчина не прийшла. Так що зварив решту молока, що ще було для Клерика, підсмажив собі оленячого м'яса, сів біля вогню й крутив із кіньського волосся пастки на птахи.

— Коли взавтра не прийде до півдня, то я піду до замку — заговорив перший.

— Так тобі без неї нудно?

— Не в тому річ — не признався, — тільки немає вже для тебе молока. Хліба є тільки один буханець, може й масла дадуть чи сиру, бо старий мав купити.

— Мав поїхати до села?

— Мав.

— А не пробовкнеться?

— Е ні. Він кований на всі чотири ноги. Сам дезертував, як був молодий, десь аж з Боснії прийшов сюди, тому тридцять два роки і сидить.

— І не ловили його?

— Може й ловили, але не зловили, і граф не виказав.

— Інші були часи, інші люди — зідхнув Клерик.

— А старий каже, що молодий граф теж не виказав би нас.

— Я б не ризикував.

— Я теж — ці.

— Я собі думаю, що цьому старому треба було дати трохи грошей, то певніший буде.

— Так, але звідки їх узяти?

— Я маю.

— Багато маєш?

— Багато. Частину маю зашиту в кереї, а решту закопав у одному місці в пуші. Тільки недобре пам'ятаю, бо вже був поранений, слабий і мене біла лихоманка.

Клерик пильно спостерігав Венгляжа, яке враження на нього зробить це визнання, але Венгляж крутив пастки й питав тільки, аби щось сказати, а весь час думав про те, чому Мерішка не прийшла.

— Треба буде, як тільки одужаю, піти за цими грошима, — продовжував Клерик. — Це буде хіба добрий день дороги від замку, просто, як серпом кинути до Дорна-Вельги. Мені здається, що це була стара лисяча яма. Поклав я ці гроші до трьох коробок з консервів, закопав глибоко й заклав діру камінням. Після землю убив прикладом, а на тих смереках вирізав хреста, щоб мати знак.

— Е, то найдеш.

— Може й найду. Підемо туди обидва. Дам тобі з того половину.

— Багато так того?

— Рахував я кілька разів, але помилився, бо це й п'ятки й двацятки, і сотні..

— І сотні?

— І тисячі.

— Е, аби тільки додому повернутись, будемо жити!

— І даси мені половину цього всього?!

— Дам. Поділимо так: тобі п'ятка, мені п'ятка, тобі десятка, мені десятка тобі сотня, мені сотня...

— Розумію; мені одна тисяча — тобі друга, що мені, то тобі.

— Так.

— А звідки стільки маєш?

— Одного разу ми зловили табір тирольського батальйону разом із касою. Треба було зараз утікати, бо вже було з нами зле. Половину грошей забрав іден з близнюків, той, що був поранений, а другу я.

— То вони стільки цього мали?

— Атож.

— То коли підемо за тими грошима?

— Так тобі пильно? Вони там не втечуть.

— Не втечуть, але може ліси викопають, або що...

— Не бійся нічого.

— Завжди їм тут буде безпечніше. Та ми б дали Марисці сховати.

— От і маєш! Вже й Марисці! Ой, дурний ти, Венгляже, дурний. Ти б вже бабу до цього втягував. Аджеж баба тільки порозповідає, вибалакає, на це ж їй пан біг язик дав. Тож баба не їла б, якби не могла балакати. Що ти за хлоп, що без баби нічого? Я б побоювався тебе, як спільника!

Венгляж перелякався, що Клерик справді не схоче в ньому мати спільника.

— Я тільки так кажу — загикався він — тільки так, бо в такої дівчини ніхто грошей запідозрювати не буде.

— А тебе хто запідозрюватиме? Якби ти почав десь пити, гуляти й гроші викидати, то певно. Але так, як будеш гроші видавати, а будуть добре сховані й жодній бабі не скажеш, то все буде добре.

— Та вже навіть Марисці не скажу.

— І навіть, знаєш, може й старому не давати грошей, бо зараз буде дивуватись і може хто зна що думати!

— А може, — погодився вже зовсім Венгляж і задивлявся в вогонь, думаючи про те, що зробить з грошима, коли повернеться додому, а в усіх плянах на першому місці була Мерішка. Бракувало йому її дуже. Призвичаївся до неї цими тижнями спільного життя, до постійного її цокотання, до постійного обміну думок, і врешті до постійного вирішення її в усьому. Не бачивши її один день, не відчуваючи її присутності, знудувався за нею, отож усі свої думки скінчив:

— Вона там певно шие, шие біля печі.

А Клерик видно теж ні про що інше не думав, бо без вагання повторив:
— Певно шис.

І знов довго мовчали, аж врешті Венгляж позіхаючи взявся готувати вечерю. І коли досита собі попоїли, і Венгляж вогнище на ніч забезпечив, збираючись іти спати, не він, а Клерик вирішив:

— Не прийшла, бо метелиця.

— А — ну, певно — відповів Венгляж.

Але зате ранком збудив їх голос Мерішки. Вже од входу кричала, що граф приїхав. Сіла на Венгляжевому ліжковій й вітаючись з ним і цілуєчись, розповідала.

— Якраз мала вже виходити, хоч і метелиця була сильна, але собаку взяла на шворку й не боялася, аж чуємо, хтось воротами трусить і собаки брешуть. Отож старий вийшов і відразу наробив крику, що пан граф приїхав. Я дивилась, як висідав з саней, що позичив йому пастор: красень офіцер. Стрункий, чорний, може має тридцять років. Ротмістр гусарів. А якже! Одразу пішов нагору, бо в кімнатах, на щастя, було напалено й сказав, що два дні буде спати. Старий постелив йому, а мені наказав зараз приготувити сніданок. І каву, й м'ясо, й яйця, й хліб, і сало з цибулькою, бо він дуже любить. А після казав мені це все занести панові нагору. Оджеж я взяла на голову цю гарну хустку, що старий мені привіз і занесла панові. Оцеж кажу я вам, який він чорний, а як дякував, а як йому подобалося!

Вже лежав у ліжку, в такому білому костюмі в голубі пaskи, отже наказав приставити собі стілик і так їв. Хотів зо мною довше балакати і навіть хотів, щоб сіла собі при ньому, але я не сміла. Сказав мені, що я нерозумна й все. Так я прибрала посуд, як тільки з'їв, і пішла до кухні, а він, знаєте, тільки виспався, устав у вечері і прийшов до нас вниз побалакати, казав, що йому нудно одному нагорі. Питав мене, звідки і звідки старий взяв мене до замку, і за скільки договорив і тут, слухайте, старий все сказав.

— Як все? — занепокоївся Клерик.

— Усе, що мене Ян привів, що ми з голоду й морозу пропадали, що Ян добрий хлоп, що він дезертир так, як і він, старий, був. Що дезертував, бо його били, і що ви, Клерик, до замку також одного разу прибукалися, що ви були поранені в груди й що ви теж добрий хлоп! Одним словом, все!

— І що ж він на це! — спитав Венгляж.

— А нічого. Тільки питався, де ви є, й це йому старий сказав, бо каже: я графу нічого збрехати не можу! Ну, то граф каже, хай там сидять, де хтять, аби я їх на очі не бачив.

— Так сказав?

— Так. Отже сьогодні зранку, ще було темно, запакувала я кошика, узяла хліб, гладишку молока, в'язку конопель, собаку на мотузку і ось я.

— Ей, чи це добре, що граф знає, що ми в цій печері? — почав міркувати Венгляж.

— Добра тут немає — вирішив Клерик. Вже схованка не певна й як яка облава до замку приїде, і будуть питати, чи в окрузі немає дезертирів, то він нас видасть.

— Не видасть — озвалась Мерішка.

— Звідки знаєш?

— Він не такий. Нехай сидять, де хтять. Аби я їх на очі не бачив.

— Дурна ти — відповів Клерик. Як будуть його питати, то скаже. А чи він що печеру знає?

— Знає, бо тут, каже, полював.

— То недобре — обізався Венгляж.

— Але він вас не видасть — закричала Мерішка. — Коли я його попрошу, не видасть.

— Ага, коли його попросиш! — процідив Клерик, — а як же ти будеш його просити: на колінах, чи лежачи?

— До того тобі нема діла — відказала Мерішка.

— А нема діла — відповів Клерик, але так якось дивно дивився на неї, що почервоніла по самі білки очей.

У цей час Венглярж, який в задумі шкрябав по голові, виклав усе з кошика й приставив горщик з молоком до вогню.

— Так мені здається, Клерик, що треба буде звідти йти, — казав, роздухуючи вогонь. Нічого тут певного. Щоб хоч була деяка інша діра, де б можна було сховатись, але не знаю, чи тут де є. І тоді старий і знати про нас не міг би.

— Ані Мерішка — сказав Клерик.

— Ні я? — обурилася дівчина. Що ж це, не вірите мені?

— Е, не це, тільки жінка завжди вибалакає.

— То як же це, і Венгляржа не бачила б?

— Бачити, бачила б, бо я міг би з тобою зустрічатись. Але ліпше, щоб ти не знала, бо коли б щось там, то ліпше, щоб ти не знала. Ти б могла з чистим сумлінням присягати.

Проте Мерішка, не дивлячись на примирний тон Венгляржа, насупилася так, що Венглярж перелякався, щоб не заплакала.

— А може він і не видасть нас, але береженого, як то кажуть...

— Е, будеш це жінці тлумачити — обурився Клерик. Тут іде про людське життя, а вона тут теревені розводить. Так буде, як вирішимо, й край, а ти хоч, то слухай, а ні — то йди до біса!

— Е, не кляни її — боронив Венглярж — аджеж вона не хоче зле.

— То хай рота не кривить, тільки нехай слухає, що хлопці міркують! Прийшла сюди, і замість посуду добре помити, спитати, чи нема чого зашити, бо це бабська робота, то пику кривить і кривить.

— Чого ви такий на мене злий? — спитала Мерішка.

— Не злий, тільки не люблю, як баби втручаються до чогось. Через дівок найславніші розбійники пропадали — виправдувався злегка.

— Але я не хочу, щоб ви через мене пропадали — присілася до нього. Я тільки не хочу, щоб ви звідци геть йшли. Я хочу, щоб ви тут лишилися, бо мені здається, що вам тут нічого не загрожує.

— Так тобі здається. А нам здається інакше, зрештою, будеш сама бачити!

— Ну, як уважаєте, я вас на сумлінні не хочу мати.

— Це то ми знаємо, а вже найпевніш не хтіла б мати на сумлінні його — показав головою на Венгляржа, — щодо мене, то мало важливо, що?

— Е, не мало важливо! Якже, — заперечувала, — аджеж ви його товариш!

— Товариш, то товариш, а мене не любиш.

— Як же не люблю? Люблю!

— Але не так, як його.

— Ну, може не так, але люблю.

— А бачиш, але вже не так.

— Е, бо це щось інше.

— Е, щось інше — почав жартувати Клерик.

— Могла б допомогти мити горшки — нагадав їй від вогнища Венглярж.

Взялася зараз до роботи, а Клерик зауважив:

— Ясек заздрісний! Не бійся, хлопче, я ще слабій, а зрештою я не такий.

Доки ми приятелі, то не торкну тобі її, хоч би сама хтіла.

— Тільки, що я б не хтіла — відрізала Мерішка.

— Чому?

— Бо виглядаєте, як святий, і зветесь Клерик... дошкулила йому.

Хлопи почали сміятися. І так зійшло їм до півдня, а коли Клерик після ситого обіду заснув, що аж хропів, притягнув Венглярж Мерішку на постіль до себе й почали тулитися одне до одного, дуже знудговані одне за одним.

Перша опам'яталася Мерішка, що додому мала йти, а це далеко.

— Лишайся ночувати — умовляв палко Венглярж.

- Не можу, бо старий був би злий.
— Чого?
— Треба панові готувати вечерю.
— Коли старий зварив йому обід, то й вечерю зуміє.
— Але коли б лишилася, то граф сміявся б з мене.
— Що ж тобі з цього?
— Не хочу.
— Аджеж старий сказав йому, що ми обидва разом прийшли.
— Ну, то тобі що з цього?
— Ну то знає, що ти моя.
— Певно знає, але не хочу, щоб сміявся з мене.
— З чого ж мав би сміятись...
— Вже сміявся.
— Чому?
— А так, питав, чи дуже тебе кохаю.
— А що ти йому сказала?
— Що? що кохаю.
— Про що ще питав?
— Чи ти гарний?
— І що ти йому сказала?
— Що так собі.
— А чого він такий цікавий?
— Е, не цікавий, тільки так сміється.
— Я би йому не радив бути цікавим мене побачити.
— Чого це ти такий. Вжеж тобі нічого не зробив. Це добрий пан.
— Колиб мене побачив, тоді побачив би, який я гарний — мурмотів далі крізь зуби Венгляж.
— Е, дурний ти з своєю злістю, обурилась Мерішка. І що ж? От, жартує, бо я дівчина, а він пан.
— Так. Тільки нехай багато не жартує, бо він пан, а я хлоп.— Загроза була в його голосі.
Але Мерішка вже гнівалася не на жарти.
— А що ж ти собі думаєш? Про що варнякаєш? Про що? Е, піду зараз же. Коли маєш тільки злоститися за кожну дурницю, то бувай здоров.
— А чого ж ти його так захищаєш?
— Не захищаю, бо нема чого. Тільки не люблю, коли злостишся, як ця собака на ланцюзі.— Зібрала хустки на себе й підійшла до Клерика.—Ну, бувайте здорові, пане Клерик. Я вже йду.
— Що? вже ідеш?—проклинався:—Ну, то бувай здорова.
— Проведеш мене?—звернувшись боком до Венгляжа.
— Проведу — відповів покійрно.
І вийшли, схилившись дуже низько, а Венгляж навіть на колінах. Почекала на нього коло виходу і, як тільки виставив голову, обхопила його за шию й зазирнула в очі:
— Ну що? іще злий?
Не відмовив нічого, тільки перекинув її до себе й поцілував просто в уста.— О, ти ж моя! — вирвалося йому з під серця.
Ішли рядом, де рівніш було, по під руку, аж до дороги. Венгляж хотів одвести її під саму браму, але втлумачила йому, що вже пізно, і буде поночі повертатись, то поцілував її ще раз, знов у уста, і попрощалися. Хвилину стояв ще на дорозі й дивився за нею, аж поки не зменшилася серед двох стін лісу, що тягнувся вздовж дороги аж до замку. А після рушив швидким кроком до печери. Було вже зовсім темно, коли ввійшов на гору, просто на дві скелі, навіть трохи побоювався, що блудив. Вже з рівчака бачив освітлений вхід у печеру.

— Світла з долу люди не бачуть — подумав уголос, але з дна дим бачити можуть. Треба вдень малий вогонь робити.

Видряпався з деяким утрудненням на виступ скельний і вліз до печери. При вогні сидів Клерик і бавився з собакою, маючи під рукою рушницю.

— Собака почув тебе здалека, але я його забавив і морду притулив, щоб не гавкав — повітав його.

— Чого ти встав?

— Вже мені краще. Завтра зможу вже зовсім рухатись. Рана не болить, їсти їм.

— Не ризикуй.

— Ні. Присохло, як на собаці, а вже думав, що буде мені кінець.

— Чорти лиха не візьмуть — засміявся Венгляр.

— Чого ти такий радий? — запідозрив його Клерик. Мусіли досита націлуватись по дорозі.

— Е, то не через те. Тільки так мені якось легше.

Сів біля вогнища й почав звірятись.

— Коли тепер повертався, то так собі думав, що мабуть вже недовго цієї біди, і що, як повернусь до Щавниці, одружусь, буду хазяйнувати, куплю собі коня, з шість корів...

— Дітей будеш мати...

— Дітей буду мати...

— По пиці баба буде тебе бити — тягнув далі, тим самим тоном Клерик. — Ой, бо ти дурний, Ясек! Тут невідомо, що взавтра буде з нами, а цей про діти!

— Ну що ж? то не можна собі так і так про те подумати?

— Думати можеш, але про те, що може бути взавтра.

— Е, завтра ще не може бути нічого.

— То ходім спати. Це найрозумніше.

— Ходім.

Забезпечили вогнище, прив'язали собаку до тяжкого пня й лягли.

Проте не могли довго заснути. І один чув, як на ліжку перевертався другий.

Урешті Клерик заговорив перший.

— Не можеш спати?

Ні.

— І я не можу.

А Венгляр почав звірятись з тим, що його давно душило.

— Знаєш ти, Сташек, я в житті людини не вбив, навіть, як був на фронті, завжди в повітря стріляв. Тільки тоді, коли ми потяг висадили, то тих шоферів там семеро лишилося. А один то так стогнав, так плакав, що й мені...

— Бо ти баба. Війна є війна!

— Але така війна! І тепер я так собі зарікся, що ні одної людини в житті не вб'ю, хай там не знати що, аби б мені здоровим повернутись додому з Мариською й з тими грошима, що їх одкопаємо. ...Такий зарік собі дав: не вб'ю людини! А ти вбив коли людину?

— Убив.

— І не гризло тебе сумління?

— Ні.

— А мене ці шофери гризуть. Особливо той, що плакав. Мусів бути молоденький. Так ось я собі дав такий зарік: не вб'ю людини, хоч би навіть на мене наступала, що найбільше пораню, або оглушу, але не вб'ю.

— Дурний. Як бог захоче, то вб'єш. Муситимеш вбити. А як не захоче, то не вб'єш.

— Ніби як... як не схоче...

— Ось так, як не схоче.

— Якже це, наприклад, бог може хтіти, щоб людина людину?..

— А як схоче кого накарати! То що? має зразу громи з неба кидати?

- Ніби як, зараз... ага! як схоче кого покарати. Ага!
- Ну так. За якісь великі гріхи, чи за чийсь тяжку кривду...
- Ага, хіба що за кривду.
- Авжеж.
- Розумію. За кривду.

І знов замовкли, думаючи кожний за своє: Клерик про те, що може бути завтра, а Венглярж, як це буде, коли повернеться під Шавницю. Коли заснули, будило їх кілька разів гавкання собаки. Видно, щось коло печери ходило вночі. Ранком, при світлі дня Венглярж ствердив, що рівчаком проходили вовки, пішли до сіл, в долину, де було тепліше і де легше було жити, хоч може й небезпечніше.

Після сніданку Клерик встав і вийшов на хвилину перед печеру, але холодно було дуже, хоч і без вітру, і повітря всипило його. Зараз же ліг і взяв собаку до себе, щоб йому гріла ноги.

- Блохи на тебе поналазять, перестерігав Венглярж.
- А нехай, але буде тепло!
- Піду пастки наставити біля ялівців — казав Венглярж, виходячи з печери.
- Як раз, пастки! — усумнився Клерик — по Мерішку! Знаю я такі пастки!

І вгадав Клерик, і не вгада, бо й пастки Венглярж поставити хтів і назустріч Мерішці вийти. Пастки на ялівцевих кущах наставив, а Мерішки не зустрів. І після обіду кілька дроздів, що зловилися, приніс до печери й при вогні спік, а Мерішка не прийшла. Минула ніч і знов настав день, а Мерішки не видно було. Аж Клерик, що постійно насміхався, занепокоївся:

- Щось мусіло там статись! Треба буде, щоб ти пішов узавтра подивитись.
- Щось мусіло статись — засвідчив Венглярж, — але що?
- Але що?

Зупинялися над цим довго й не могли собі з'ясувати: чи може хто приїхав до замку й дівчина боїться вийти, щоб не звернути уваги, чи може старий захворів, і вона примушена сама господарювати, чи може сама слаба? Не знали.

— Певно сама слаба — вирішили обидва. Це здалося їм найправдоподібнішим.

— Може ви дуже бігли, коли її одпроваджували, — казав Клерик — певно зігрілася, після напилася води й може завіяло її?

— А йшли ми швидко, правда — ствердив Венглярж — зігрілась, це правда.

— І признайся: садовилися десь на снігу? Ну, признайся!

— Е, ні...

— Ну, бо міг би дівчину на смерть застудити. А то ти дурний, а вона теж не розумна є.

— Але присягаюсь тобі, що ні.

— Ну то тепер тільки ти дурний — скінчив, як завжди жартом Клерик — бо нічого їй не сталося.

— А ти завжди тільки кепкуєш, а мені в голові крутиться, що там може бути.

— Е, й я так шуткую, але теж турбуюсь. Може й слаба.

І так, не дійшли причини й лягли спати, бажаючи якнайшвидше діждатися ранку. Але з півночі зірвалася така метелиця, що коли надійшов врешті ранок, і Венглярж хтів вже йти, почав його Клерик умовляти:

— Не йди, Ясек, завірюха така, що можеш в пущі заблудити, а й вона не могла б прийти в таку неgodу, хоч би й здорова була. А не могло статись нічого іншого, тільки застудилась, і старий не пустив її.

— Е, піду, не заблужу, дорогу добре знаю, і в лісі не так віє.

— Коли не варто за дня там йти, бо можеш на цього графа потрапити. А як накавав, що нас на очі не хоче бачити, то не пхайся йому в очі. Іще роззлоститься й тоді треба буде втікати.

І Венглярж послухав і дуже похмурий чекав півдня. Проте після обіду взяв рушницю на плечі й пішов. Ішов старою дорогою, бо знав, що Мерішка ліпше її

знала. Як був коло тієї ялини, де відпочивала на його кереї, коли перший раз ішли до печери, затримався й згадав:

— Тут сказала мені, що я зовсім інший, ніж був тоді, в Зеленій Кадрі... і що так постійно дивлюся, ніби я в костелі.

Подививсь по верховинах смерек і подумав: а тут і справді, як у костелі. Рушив далі, і якраз уже смеркалося, коли вийшов на дорогу, що вела до замку.

Ішов поспішно, аж зігрівся трохи, бо незручно було йти в страшній завірюсі. Коли увійшов у рівчак, що відділяв замок від шляху, упав у сніг повище стегна й борсався може з півгодини, поки, підпираючись рушницею, дістався на протилежне узбіччя, де сніг був менший. Спітнілий, ніби з води вийшов, став перед залізною брамою. Була зачинена. Через сніжну завірюху бачив світло в вікнах офіцини. Видно, в кухні хтось був. Пересунув рушницю через діру в брамі й почав дряпатись на неї. Згори скочив сміло в сніжний замет, пізнавши свого недавнього годувателя. Собаки підбігли до нього й лащилися, пізнавши свого недавнього годувателя.

Став під одним вікном, але було засипане снігом і замерзле, так, що не міг нічого побачити. Пересунувся під друге, одгорнув сніг, зазирнув, і серце скорчилось в ньому:

На столі сидів старий і грав на своїй скрипці, а ротмістр гусарів танцював із Мерішкою чардаша. Руки заплела високо над головою, блюзку мала роздерту, а з під неї, у круговому танці з підскоками, били в вічі білі груди. П'яна була, й на лице, в очі повернулося все те, що мала тоді, коли її Венглярж узяв з корчми в Бестерче. Утікала, а ротмістр у танці наздогнав її й червоними губами до грудей білих прилип.

Застогнало щось у грудях Венгляржа.

Відхилився стільки, щоб добре розмахнутись, ударив прикладом рушниці в середину вікна раз і другий. Упала ряма з дзвінким гуком до хати.

— За те, що мені її вкрав! — почувли голос. Гуркнув постріл і ротмістр закружився, ніби кінчив танець.

— За те, що ти сука! — гукнув другий постріл. Мерішка затулила білі груди, ніби раптом засоромилася.

— За те, що ти без совісти в серці... — впав третій постріл, і старий ліг тихо на стіл, не випускаючи скрипки з рук.

Венглярж опустил рушницю, зняв шапку і, дивлючись так, ніби був у костелі... почав говорити: — Вічна пам'ять...

Коли скінчив, витягнув руку з загрозою до них:

— Хтів вас бог покарати моєю рукою, бо я присягався, що не вб'ю, — і пішов у темну завірюху.

Блукав по пущі цілу ніч, аж коли посвітліло, зупинився під тією ялиною, де колись спочивали і де вчора Мерішку згадував:

— ... Бо так раз-у-раз дивишся, ніби ти в костелі, чи сумуєш — повторив собі. І знов, так як і вчора, побачив, що в цьому лісі, як у костелі.

— А сумно — сказав голосно.

Повернувся до печери, як звір до ями. Бо де ж мав йти?

— Що ти там робив цілу ніч? — спитав Клерик.

— Ходив по лісі.

— У замку був?

— Був.

— Ну й що ж?

— Убив усіх трьох.

— Що зробив?

— Убив усіх трьох.

— Як це?

— З рушниці.

— За що!?

- Він її в груди цілував. Танцювала з ним. А старий грав їм.
 - Венгляр! Чи ж ти збожеволів?! То тільки за це?
 - За це.
 - Може вона тільки так, аби нас не видав!
 - Не знаю. — Кинувся на ліжко під скелею.
 - Ну, то нам треба до Зеленої Кадри...
- Венгляр не чув. Заснув, як камінь.

З польської перекладав Б. і М. Навроцькі